

Макроиқтисодиёт фанининг предмети

Макроиқтисодиёт
фани

Иқтисодий назариянинг бўлими ҳисобланиб миллий хўжалик даражасида иқтисодиётнинг фундаментал муаммоларини тадқиқ қилади.

Ялпи ишлаб чиқаришининг барқарор ўсишини, ресурсларнинг тўлиқ бандлигини, инфляциянинг паст суръатларини ва тўлов балансининг мувозанатини таъминлаш нуқтаи назаридан мамлакат иқтисодиётини бир бутун ҳолда тадқиқ қилади ва уни макроиқтисодий тартибга солишнинг иқтисодий механизмларини ўрганади.

Позитив ва норматив макроиқтисодиётга бўлинади

Позитив макроиқтисодиёт

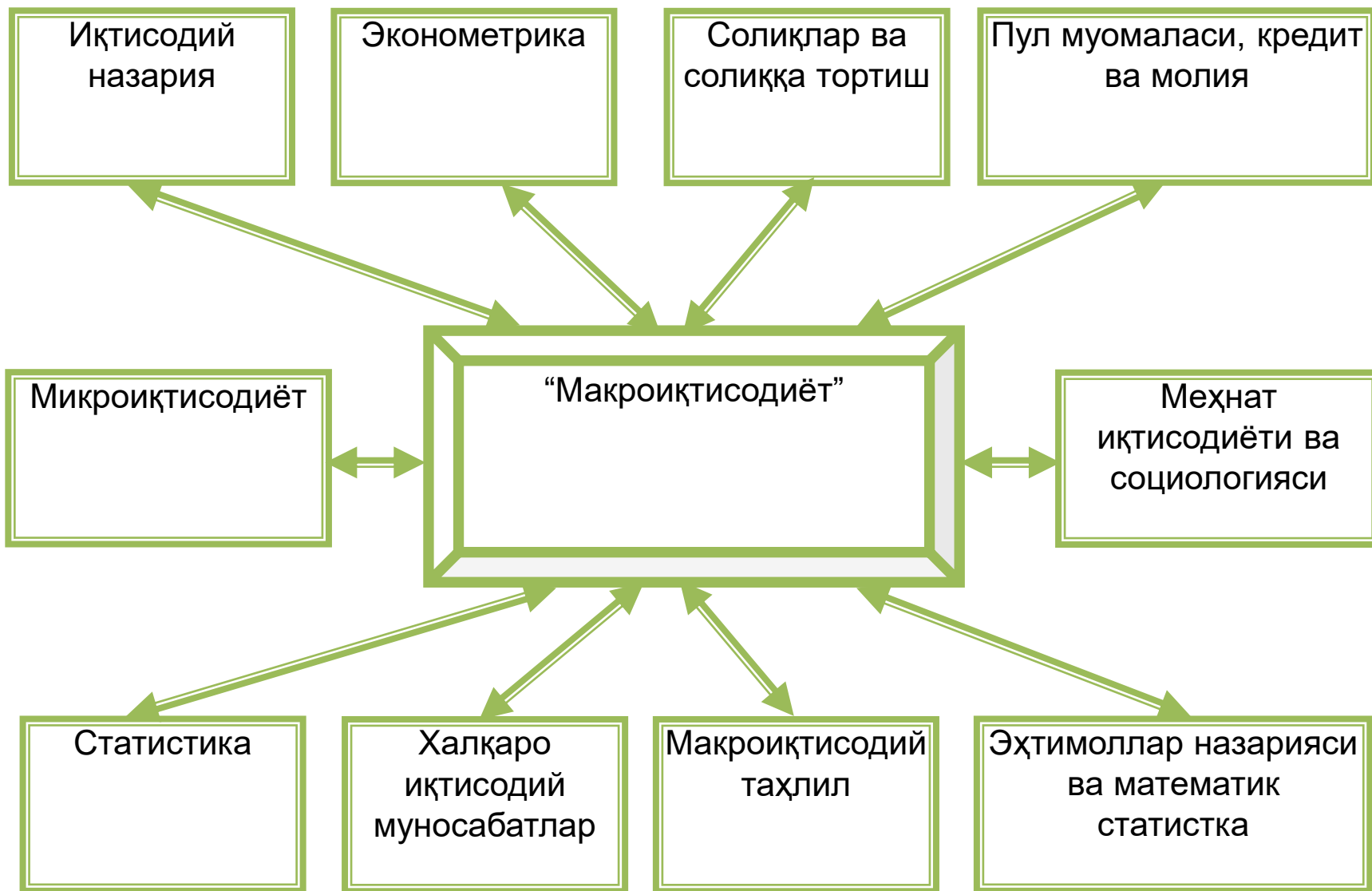
Реал иқтисодий ҳодисаларни ва уларнинг алоқадор-ликларини ўрганади. Рўй берган макроиқтисодий жараёнларни ва мавжуд макроиқтисодий вазиятни макроиқтисодий кўрсаткичларни таҳлил қилиш асосида тушунтириб беради.

Макроиқтисодиёт

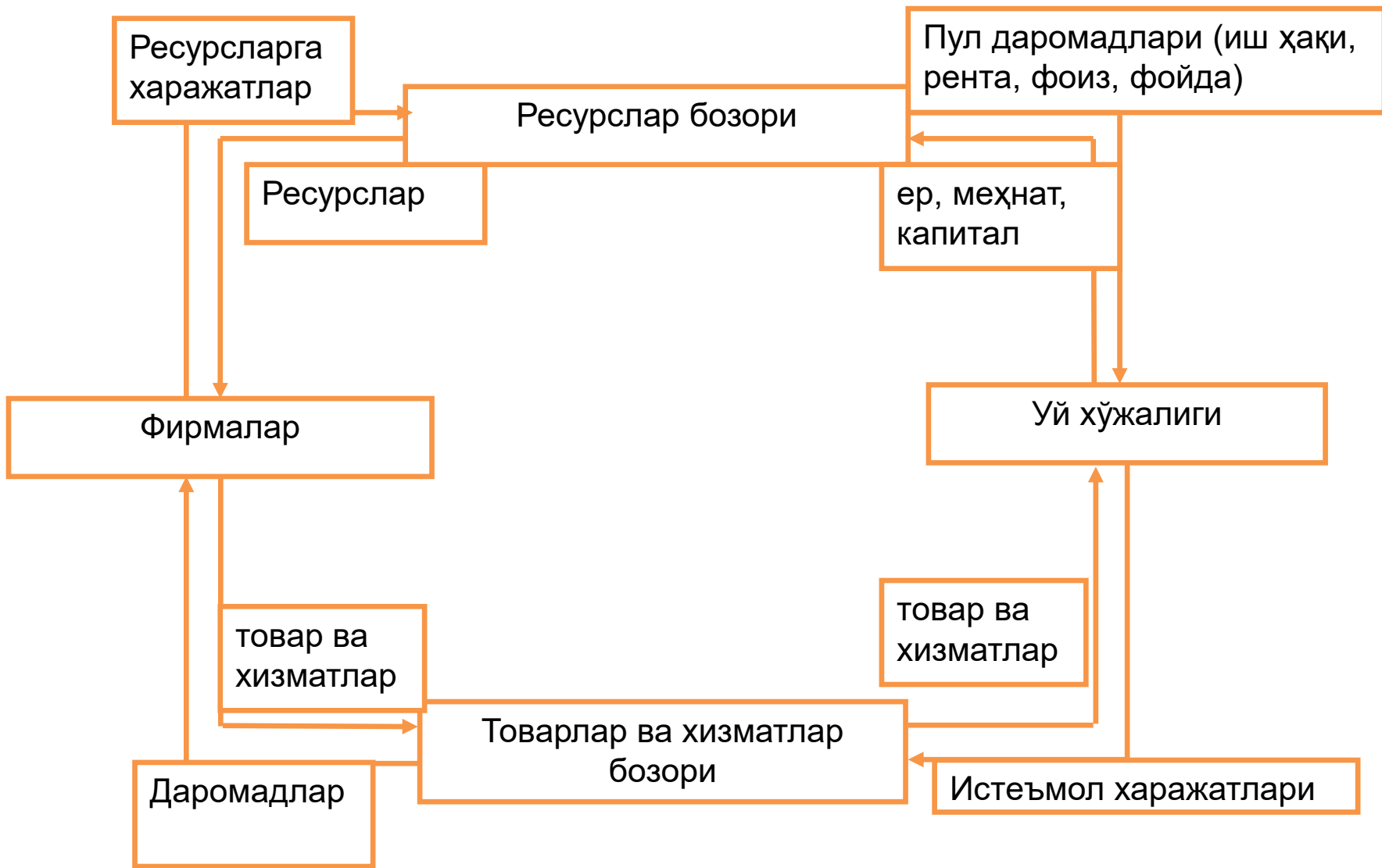
Норматив макроиқтисодиёт

Қайси шароитлар ёки жиҳатлар мақбул ёки номақбул эканлигини белгилайди, макроиқтисодий сиёсатнинг аниқ йўналишларини таклиф этади. Кўзда тутилган макроиқтисодий кўрсаткичларга эришиш ва уларнинг мутаносиблигини таъминлаш йўлларини аниқлашга хизмат қилади.

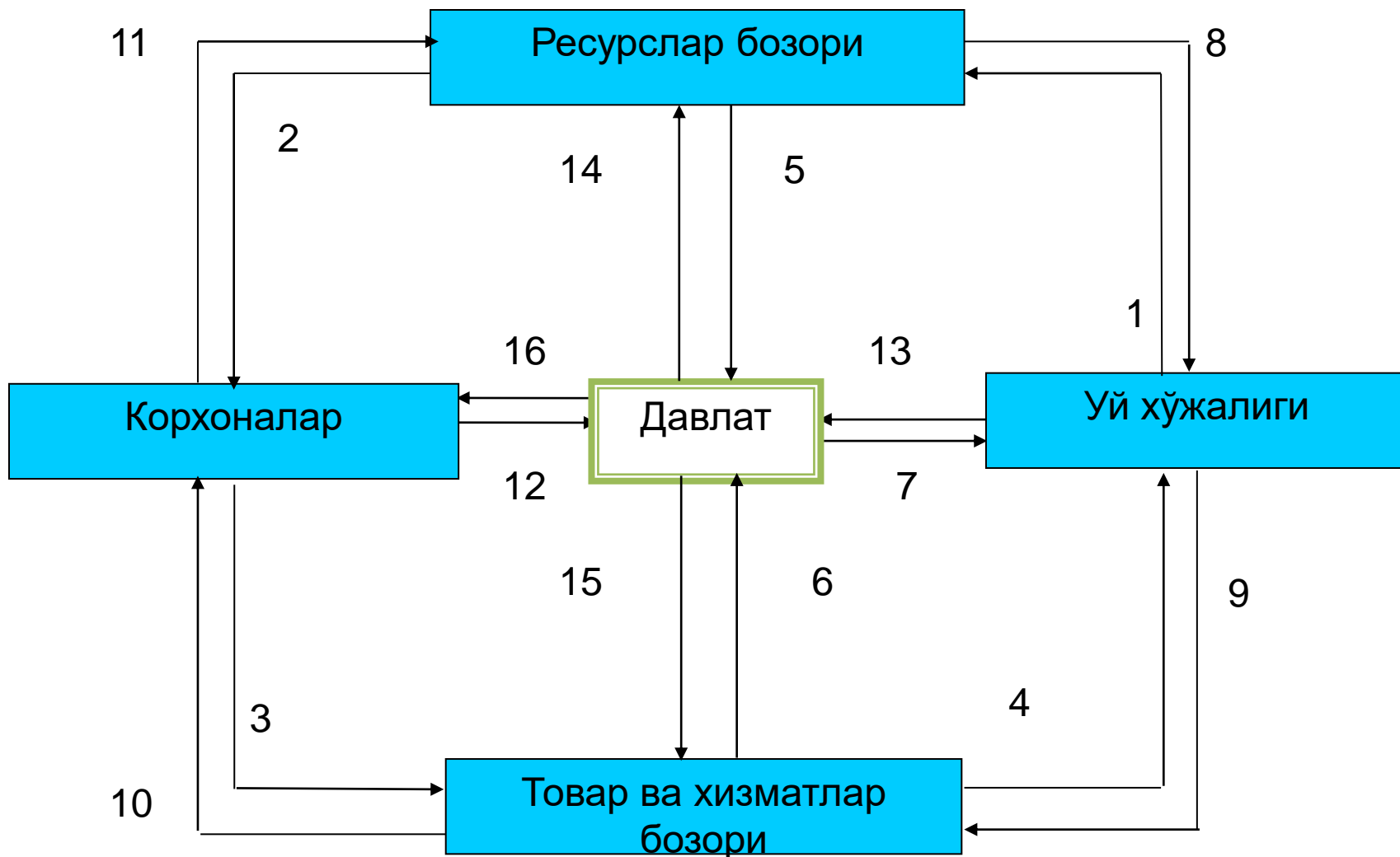
«Макроиқтисодиёт» фанининг бошқа фанлар билан алоқаси

Соф бозор иқтисодиёти шароити “ресурслар - маҳсулотлар” “даромадлар – ҳаражатлар”нинг доиравий айланиши модели

“Ресурслар-товарлар ва хизматлар” ҳамда “даромадлар – ҳаражатлар”нинг давлат аралашуви мавжуд иқтисодиётдаги доиравий айланиши модели

2-МАВЗУ АСОСИЙ МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР ВА УЛАРНИ ҲИСОБЛАШ

Миллий иқтисодиётни таҳлил қилишда
қўлланиладиган кўрсаткичлар

Мамлакатнинг иқтисодий
қудратини ифодаловчи
кўрсаткичлар

- миллий бойлик;
- ялпи ички маҳсулот;
- соф ички маҳсулот;
- ялпи миллий даромад;
- соф миллий тасарруфдаги даромад;
- ялпи миллий жамғарма;
- инвестициялар ҳажми;
- экспорт ҳажми;
- саноат маҳсулоти ҳажми;
- х.к.

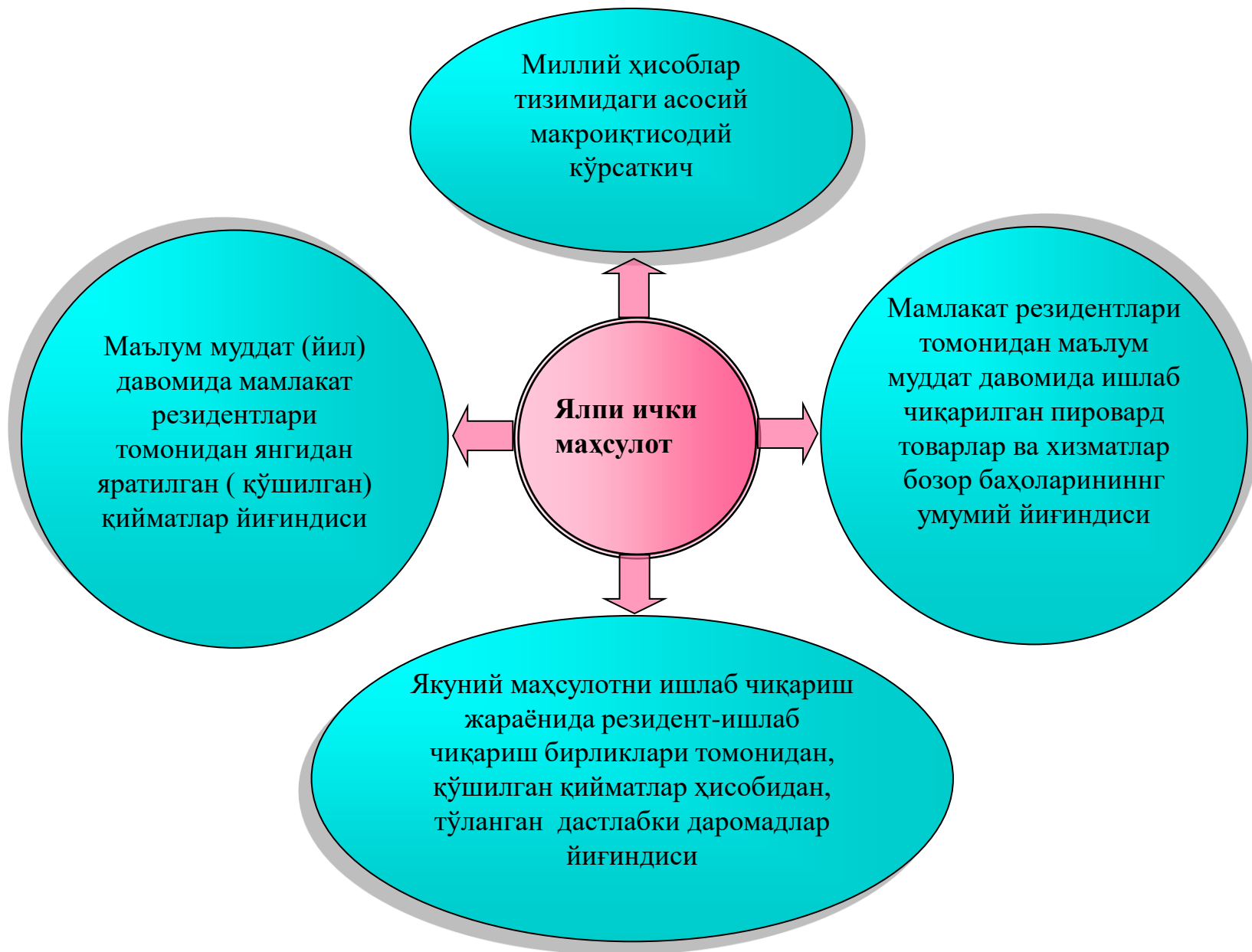
Мамлакатнинг ривожланиш даражасини
ифодаловчи кўрсаткичлар

Аҳоли жон бошига тўғри келадиган:

- миллий бойлик;
- ялпи ички маҳсулот;
- соф ички маҳсулот;
- ялпи миллий даромад;
- соф миллий тасарруфдаги даромад;
- ялпи миллий жамғарма;
- инвестициялар ҳажми;
- экспорт ҳажми;
- ЯИМнинг тармоқ тўзилмаси;
- ЯИМнинг материал ва энергия сифими;
- алоҳида товарлар ва хизматларнинг аҳоли жон бошига истеъмоли;
- аҳолининг ўртача умри
- х.к.

Мамлакатдаги макроиқтисодий
вазиятни ифодаловчи
кўрсаткичлар

- иқтисодий ўсиш суръати;
- инфляция суръати;
- ишсизлик даражаси;
- давлат бюджети тақчиллиги;
- миллий валютанинг қадрсизланиши (девальвацияси) даражаси;
- тўлов баланси қолдиғи;
- олтин-валюта захираси динамикаси;
- давлат қарзи динамикаси ва
- х.к.

ЯИМни
ҳисобла
шнинг
асосий
шартлар
и.

ЯИМ

Якуний товарлар ва хизматлар баҳосини ифодалайди

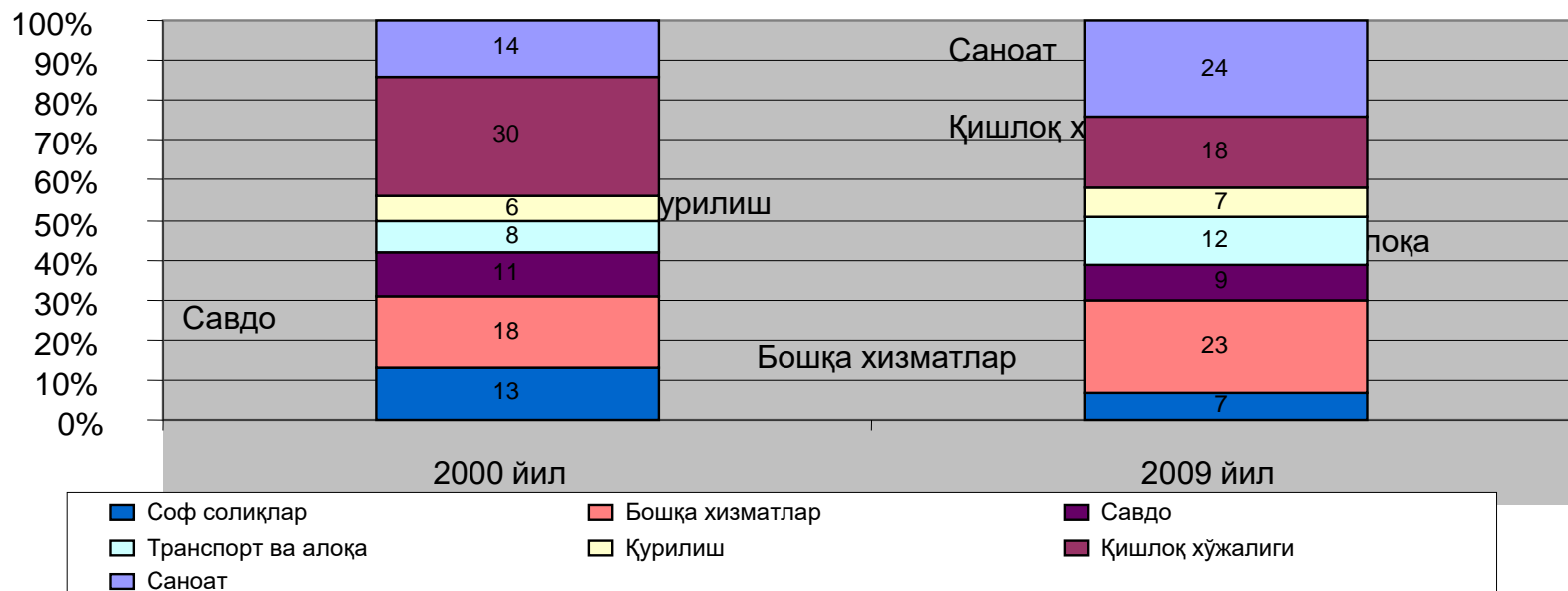
Бозор баҳоларида ҳисобланади

Фақат шу йили ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар баҳосини ўз ичига олади

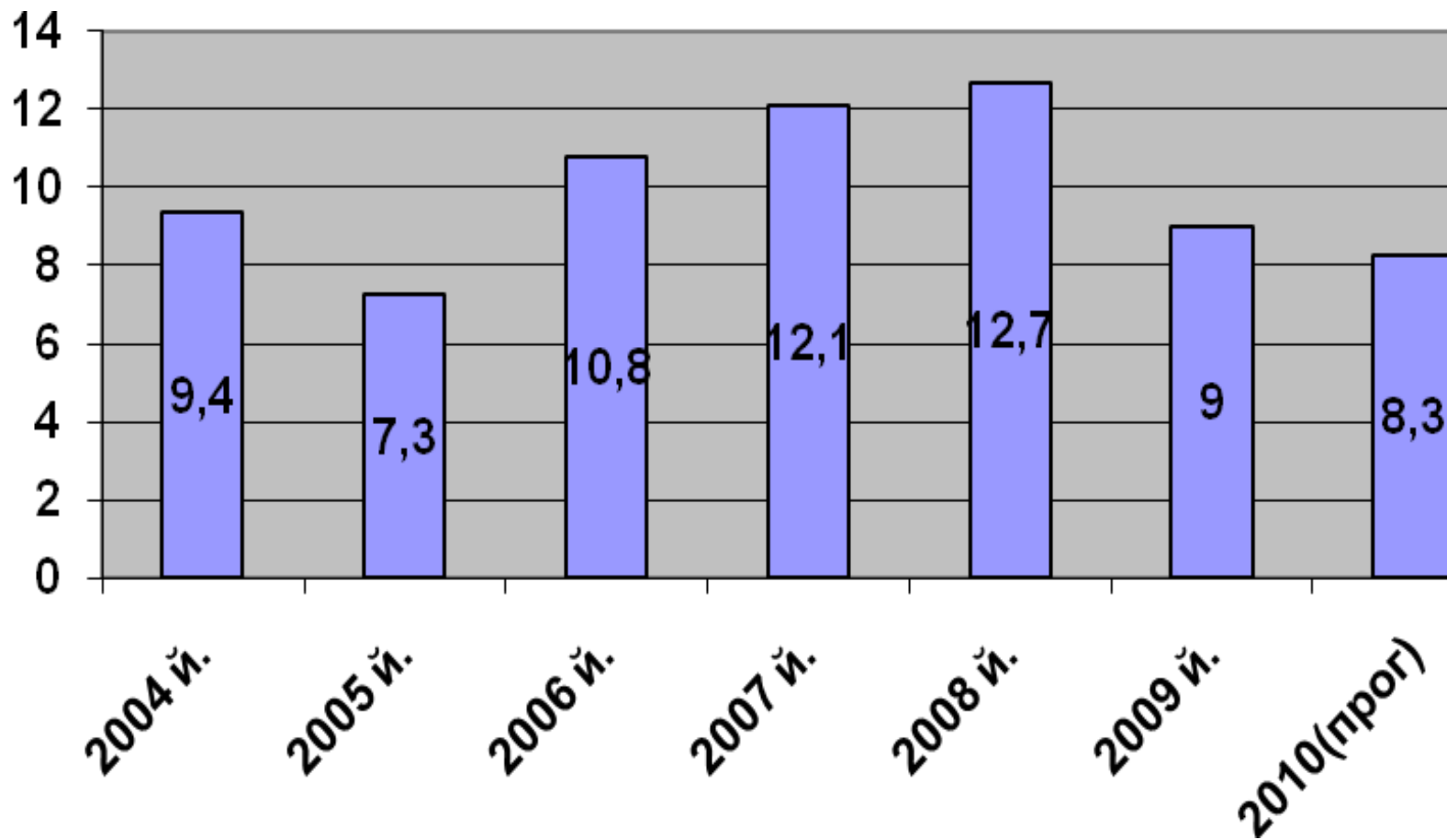
Соф молиявий битимлар баҳосини ўз ичига олмайди

Ишлаб чиқариш усулида ҳисобланган ЯИМ якуний товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришнинг турли босқичларида қўшилган қийматлар йиғиндиси сифатида аниқланади. ЯИМни бу усулда аниқлаш статистик жиҳатдан қулай бўлиши билан бирга уни ҳисоблашнинг муҳим шартига амал қилиш, яъни бир қийматни икки бор ҳисобга олиш, ёки оралиқ маҳсулот қийматини ЯИМга киритиб юборишнинг олдини олади.

Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулот таркибидаги ўзгаришлар (жамига нисбатан фоизда)

Ўзбекистон Республикасида саноат ишлаб чиқариши
динамикаси (ўтган йилга нисбатан %да)

Ўзбекистонда 2009 йилда эришилган асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар (ўтган йилга нисбатан кўшимча ўсиш, фоизда)

Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар	2007 йил	2008 йил	2009 йил
Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши	9,5	9,0	8,1
Саноат маҳсулотнинг ўсиши	12,1	12,7	9,0
Хизмат кўрсатиш ҳажми	20,6	21,3	12,9
Савдо соҳаси	21,0	7,2	16,6
Давлат бюджети профицити (ЯИМга нисбатан)	+1,1	+1,5	+0,2
Инфляция даражаси	6,8	7,8	7,4
Иқтисодиёт бўйича ўртача иш ҳакининг ошиши	44,2	40,0	40,0
Аҳоли жон бошига реал даромадларнинг ўсиши	27,0	23,0	26,5

ЯММни харажатлар орқали ҳисоблаш формуласи:

$$\text{ЯИМ} = \text{C} + \text{I} + \text{G} + \text{Xп}$$

Уй хўжаликларининг истеъмол харажатлари (C):

- а) ўзоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол буюмлари сотиб олишга;
- б) кундалик фойдаланиладиган истеъмол буюмлари сотиб олишга;
- в) истеъмол хизматлари тўловига.

Ялпи ички хусусий инвестиция харажатлари (I):

- а) асбоб-ускуналар, машиналарни якуний сотиб олишга;
- б) корхоналар, иншоотлар, тураржой биноларини қуришга сарфланган;
- в) товар захиралари ўртасидаги фарқлар ёки захираларнинг ўзгариши.

Товар ва хизматларнинг давлат хариди (G).

Бу гуруҳ харажатларига маҳаллий ва марказий бошқарув ҳокимияти идоралари томонидан корхоналарнинг пировард маҳсулотлари ва ресурслари хариди (автомобиль йўллари ва почта муассасалари қурилиши, давлат корхоналарида тўланадиган иш ҳақи)га қилинган харажатлар киради.

Соф экспорт (Xп): мамлакатнинг импорт ва экспорт операциялари бўйича харажатлар ўртасидаги фарқ.

Ўзбекистон Республикасида ЯИМнинг фойдаланиш таркиби (%)

Давр	Якуний истеъмол ҳаражатлари жами, %		Ялпи жамғариш		Соф экспорт
	Хусусий	Давлат	Асосий капиталга ялпи ички инвестиция	Заҳираларнинг ўзгариши ва бошқалар	
2000	61,9	18,7	24,0	-4,4	-0,2
2001	61,5	18,5	27,9	-6,8	-1,1
2002	60,2	18,0	22,1	-0,9	0,6
2003	55,6	17,4	21,5	-0,7	6,2
2004	51,9	16,2	23,5	1,0	7,4
2005	48,4	15,9	22,0	6,0	7,7
2006	48,2	15,3	21,6	8,0	6,9
2007	47,9	15,6	23,5	4,7	8,3
2008	47,1	17,5	25,5	5,5	4,4
2009	48,3	18,9	28,6	-1,7	5,9
2010	49,8	20,2	27,2	-6,8	9,6

Манба: 1. «Ўзбекистон иқтисодиёти» 2008 йил учун ахборот-таҳлилий бюллетени. Т., 2009 й. август. 6-бет.
2. Ўзбекистон .Альманах, Тошкент, 2011., 28-б.

ЯИМни даромадлар (тақсимот) усулида аниқлаш

$$\text{ЯИМ} = T_n + W + P$$

T_n

W

P

Ишлаб чиқаришга ва импортга соф билвосита солиқлар (қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, божхона божлари, мулк солиғи, ер солиғи ва субсидиялар ҳажмлари ўртасидаги фарқ).

Ёлланма ишчиларнинг солиқ тўлагунча ҳисобланган иш ҳақлари плюс иш берувчилар томонидан иш ҳақи фондига нисбатан ҳисобланиб тўланадиган ижтимоий суғурта ажратмалари.

Корпорацияларнинг ялпи фойдаси + нокорпоратив корхоналарнинг аралаш даромади + асосий капитал исеъмоли (амортизация).

2010 йилда иш ҳақи фондига нисбатан ҳисобланадиган ягона ижтимоий тўлов ставкаси Ўзбекистон Республикасида 25 % этиб белгиланган (2000 йилда 40 %).

Корпорацияларнинг ялпи фойдаси(P1) = Корпорация фойдасига солиқ (P1.1) + дивидендлар (P1.2) +корпорациянинг тақсимланмаган фойдаси (P1.3)

Нокорпоратив корхоналар- кичик ҳажмдаги, уй хўжалиқларига тегишли корхоналар бўлиб уларда корхона фойдаси ва корхона эгасининг иш ҳақи элементлари ўзаро қўшилиб кетган бўлади. Бу ҳолат аралаш даромад атамасини қўллашга сабаб бўлади.

ЯМД - мамлакат резидентлари томонидан, мамлакатда ва мамлакат ташқарисида, ишлаб чиқаришда иштирок этиш ва мулкдан олган бошланғич даромадлари йиғиндисидир.

СМД = ЯМД - А

СИМ = ЯИМ - А

ЯМД (Ялпи миллий даромад)= ЯИМ + мамлакат резидентларои томонидан хориждан олинган даромадлари - норезидентларнинг мамлакатдан хорижга жўнатган даромадлари

Соф ички маҳсулот (СИМ) = ЯИМ – А (амортизация)

Соф миллий даромад (СМД) = ЯМД - А

ЯМТД (Ялпи миллий тасарруфдаги даромад)= ЯМД+ хориждан олинган соф трансфертлар

ЯМТД= Якуний истеъмол +Миллий жамғармалар

ЯИМ миқдориға бир вақтнинг ўзида ҳам ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг физик ҳажми, ҳам баҳо даражаси ўзгариши таъсир кўрсатади. Бу кўрсаткич динамикаси бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар миқдори ва баҳо даражаларининг ўзгаришини ифодалайди.

Инфляция даражаси баҳо индекси
Инфляция баҳо индекслари воситасида
ифодаланади.

Баҳолар индексини ёки инфляция даражасини ҳисоблаш учун:

- дефлятор (Пааше индекси);
- истеъмол нархлари индекси (Ласпейрес индекси);
- саноат ишлаб чиқариш баҳолари индекслари ҳисобланиши лозим.

$$\text{Дефлятор} = \frac{\sum Q^i_1 P^i_1}{\sum Q^i_1 P^i_0} \cdot 100$$

Бу ерда: i – дефляторни ҳисоблаш учун бозор саватига киритилган товарлар сони;
 Q^i_1 – жорий йилда бозор саватига киритилган i – товар ёки хизматлар ҳажми
миқдори (Масалан 2 кг шакар, 2 дона кўйлак ва ҳ.к);
 P^i_1 – жорий йилда бозор саватига киритилган i — маҳсулотнинг шу йилга баҳоси;
 P^i_0 – жорий йилда бозор саватига киритилган i – маҳсулотнинг базис йилдаги баҳоси.

Истеъмол нархлари индекси қуйидагича аниқланади:

$$\text{ИНИ} = \frac{\sum Q_0^i P_1^i}{\sum Q_0^i P_0^i} \cdot 100$$

Бу ерда:

Q_0^i – базис йилда бозор саватига киритилган i – товар ва хизматлар ҳажми;

P_1^i – i – товарнинг жорий йилдаги баҳоси;

P_0^i – i – товарнинг базис йилдаги ҳажми.

Доимий инфляция жараёнининг мавжудлиги иқтисодиётни таҳлил қилиш, муаммоларни аниқлаш ҳамда бошқарув қарорларини қабул қилишни қийинлаштиради. Бу эса макроиқтисодий кўрсаткичларни, шу жумладан ЯИМ кўрсаткичини таққослама баҳоларда ҳисоблашни зарур этиб қўяди.

$$\text{Реал ЯИМ} = \frac{\text{Номинал ЯИМ}}{\text{Дефлятор}} \cdot 100$$

Макроиктисодий айниятлар

Асосий макроиктисодий айният:

$$Y=C+I+G+ Xn$$

Даромадлар ва харажатлар кўринишида

ҳисобланган ЯИМ кўрсаткичларининг (даромадлар ва харажатларнинг тенглиги)

Инвестициялар ва жамғармаларнинг ўзаро тенглиги:

$$I=S$$

Бу ерда I-инвестициялар

S-жамғармалар

$$S=Sp+Sg+ Sxn$$

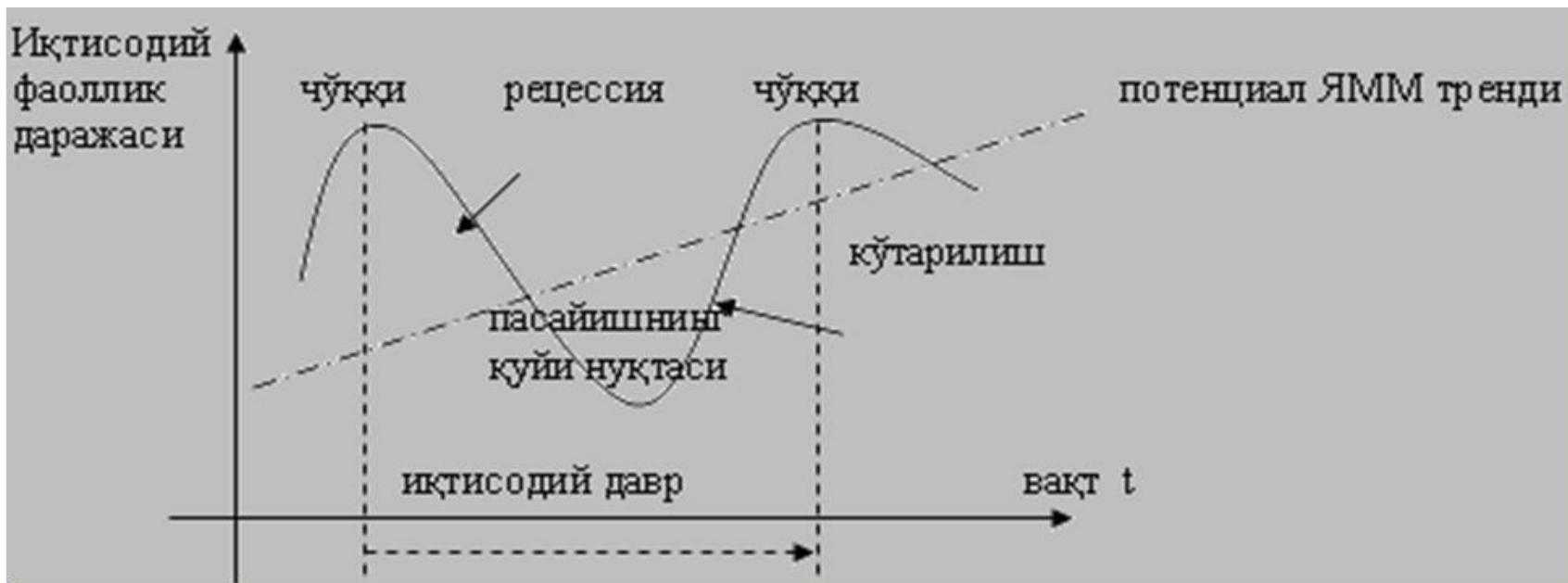
S_p - хусусий жамғармалар;

S_g – давлат жамғармалари

S_{xn} – мамлакат иқтисодиётига киритилган хорижий жамғармалар ($S_{xn}= -Xn$)

Ишлаб чиқариш, бандлилик ва инфляция даражасининг даврий тебранишга **иқтисодий давр** (цикл)лар дейилади.

Иқтисодиётнинг даврий ривожланиши

Иқтисодий тебранишларга таъсир этувчи омиллар

техника ва технологияларда рўй берадиган ўзгаришлар

сиёсий ва тасодифий ҳодисалар

ялпи харажатлар миқдори

Ишчи кучи ёки иқтисодий фаол аҳоли деганда меҳнатга лаёқатли ёшдаги ишлаётган ва ишсиз юрган (фаол иш қидираётган) аҳолининг умумий сони тушунилади.

Ишсизлар – бу, ишчи кучининг бир қисми бўлиб, ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлмаган, лекин ишлашни хоҳловчи ва фаол иш қидираётган аҳолидир.

Ишсизлик даражаси деб ишсизларни ишчи кучи сонига (% ҳисобидаги) нисбатига айтилади ва уни қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин:

Ишсизлик даражаси = (ишсизлар сони / ишчи кучи сони) × 100

Барча мавжуд ресурслардан тўлиқ фойдаланиш ёки ишсизликнинг табиий даражаси ҳолатида иқтисодиётда яратилиши мумкин бўлган маҳсулот ҳажмини иқтисодиётнинг **ишлаб чиқариш потенциали** деб аталади.

Потенциал ЯИМ деганда мамлакатдаги ишлаб чиқариш ресурсларидан тўлиқ фойдаланилган шароитда мумкин бўлган ишлаб чиқариш ҳажми тушунилади.

Агар ишсизликнинг ҳақиқий даражаси унинг табиий даражасидан бир фоизга ошиб кетса, яъни даврий ишсизлик 1 фоизни ташкил этса миллий иқтисодиёт ЯИМни икки ярим фоизга кам яратади. ЯИМнинг пастроқ даражаси ўз навбатида, ишлаб чиқаришда қатнашувчилар даромадларининг нисбатан камроқ бўлишини ва иқтисодиётнинг келгуси тараққиётини инвестициялаш имкониятлари қисқаришини билдиради.

Бу конун ОУКЕН қонуни дейилади.

Оукен қонунини формулада қуйидагича тасвирлаш мумкин:

$$Y_{uz} = -2,5[u - u^*]$$

Юзага келган жаҳон молиявий -иқтисодий инқирози дунёдаги деярли барча ривожланган мамлакатларда макроиқтисодий берқарорликни келтириб чиқарди. «Бу инқироз Америка Қўшма Штатларида ипотекали кредитлаш тизимида рўй берган танглик ҳолатидан бошланди. Дастлаб АҚШ ипотека бозорларида намоён бўлган мазкур инқироз етарлича тўлов лаёқатига эга бўлмаган, қарзларни қайтариш қобилияти шубҳали бўлган қарздорларга ипотека кредитлари бериш амалиётининг жадаллашуви натижасида рўй берди.

Молиявий бозорларнинг беқарорлиги

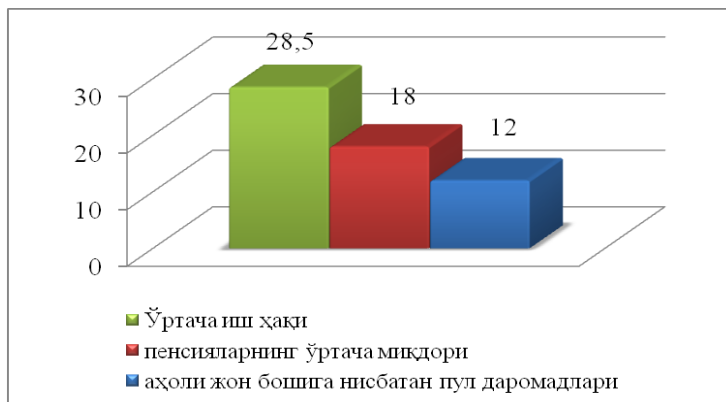
Кредитларнинг қисқартирилиши ва истеъмолнинг пасайиши

Ишлаб чиқариш ва экспортнинг қисқариши

Ишсизликнинг ўсиши

**Жаҳон молиявий-
иқтисодий
инқирозининг
намоён бўлиш
шакллари**

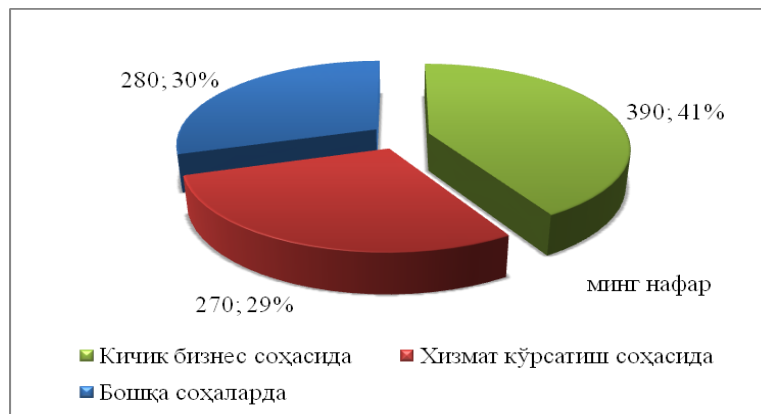
Аҳоли бандлигини таъминлаш, шу тариқа одамларнинг даромадини янада ошириш ва ҳаёт сифатини юксалтириш масалаларини ҳал этиш

2009 йилда 2000 йилга нисбатан ўртача иш ҳақи 28,5 баробар, пенсияларнинг ўртача миқдори қарийб 18 баробар, аҳоли жон бошига нисбатан пул даромадлари эса 12 баробар ошди.

2010 йилда ҳам иш ҳақини камида 30 фоизга, реал даромадларни эса 23 фоизга ошириш мўлжалланмоқда.

2009 йилда яратилган янги иш ўринларининг 41,5% кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, 28,7% хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш ҳисобига ташкил этилди.

Инфляция (лотинча *inflatio* - шишиш, бўртиш, таранглашиш) - маълум давр мобайнида мамлакатда баҳолар ўртача (умумий) даражасининг барқарор ўсиши, пулнинг харид қобилиятини узоқ муддатли пасайиши.

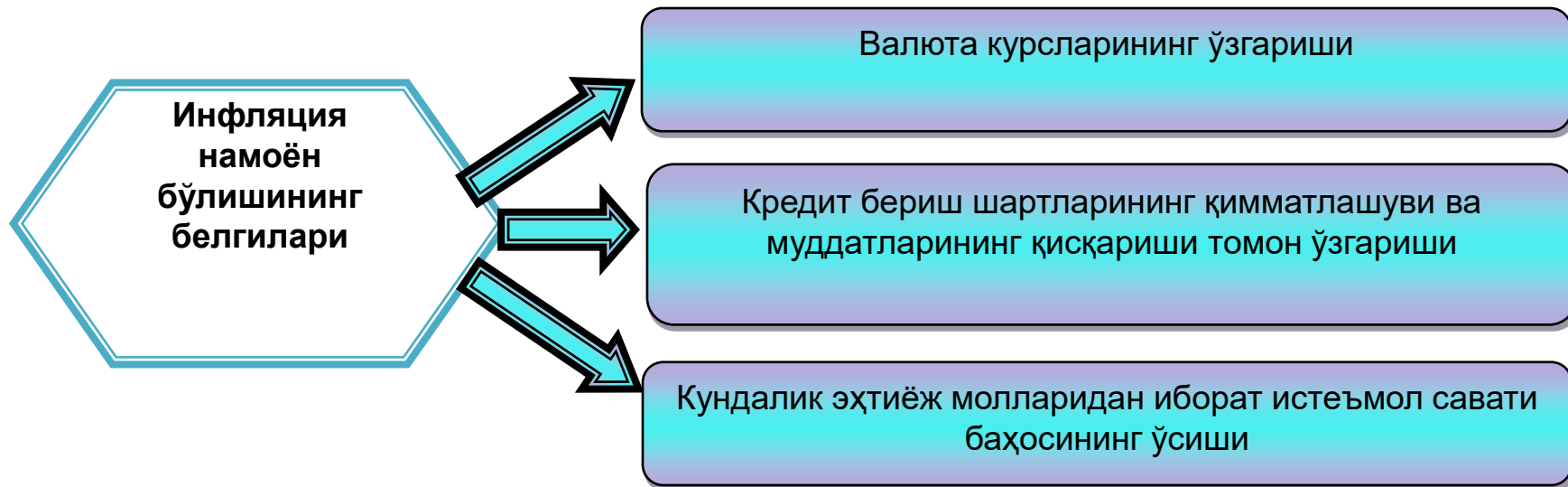
“Инфляция” атамаси илк бор Шимолий Америкада 1861-1865 йиллардаги Фуқаролар уруши даврида қўлланилди. Инфляциянинг атамаси муомаладаги қоғоз пул массасининг товарларнинг реал таклифига нисбатан ҳаддан зиёд кўпайиб кетиши ҳолатини изоҳланган.

ИНФЛЯЦИЯ

Кейнсчиар мактаби

Неоклассик ёндошув тарафдорлари

Инфляция баҳо индекслари - дефлятор ва истеъмол нархлар индекси ёрдамида аниқланади.

Баҳолар ўртача (умумий) даражасининг нисбий ўзгариши **инфляция даражаси (баҳоларнинг ўсиш суръати)** деб аталади. Макроиқтисодий моделларда (баҳо индекслари ягона базис йилга нисбатан ҳисобланганда) йиллик инфляция даражаси қуйидагича ифодаланиши мумкин:

$$\pi = \frac{P - P_{-1}}{P_{-1}}$$

бунда: π - йиллик инфляция суръати;

P - жорий йилнинг нархлар индекси; P_{-1} - ўтган йилнинг нархлар индекси.

Талаб инфляцияси иқтисодиётда талаб кескин ошиб кетиши ва уни ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми билан қондириш мумкин бўлмай қолган шароитларда келиб чиқади. Яъни, тўлиқ бандлиликка яқин шароитда иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш имкониятлари ўсиб бораётган ялпи талабни қондиролмайди. Ортиқча талаб эса реал товарлар баҳосининг кўпайишига иқтисодий босим беради ва талаб инфляцияси келиб чиқади.

Таклиф инфляцияси бу, мамлакат иқтисодиётида товар ва хизматлар таклифининг камайиши натижасида товар ва хизматлар баҳоларининг ошишидан пайдо бўлади. Бундай ҳолларда ортиқча талаб бўлмаса ҳам товарларнинг баҳолари ошиб боради. Ҳатто иш билан бандлик ва ЯИМ ишлаб чиқариш камайган йиллари товарларнинг баҳоси ошади. Жами таклиф қисқаришининг асосий сабаби маҳсулот бирлигига сарфланган харажатларнинг ўсиши ҳисобланади. Бунда номинал иш ҳақи, хом ашё ва ёқилғи нархларининг ошиши натижасида ишлаб чиқариш таннархи ҳам ошади.

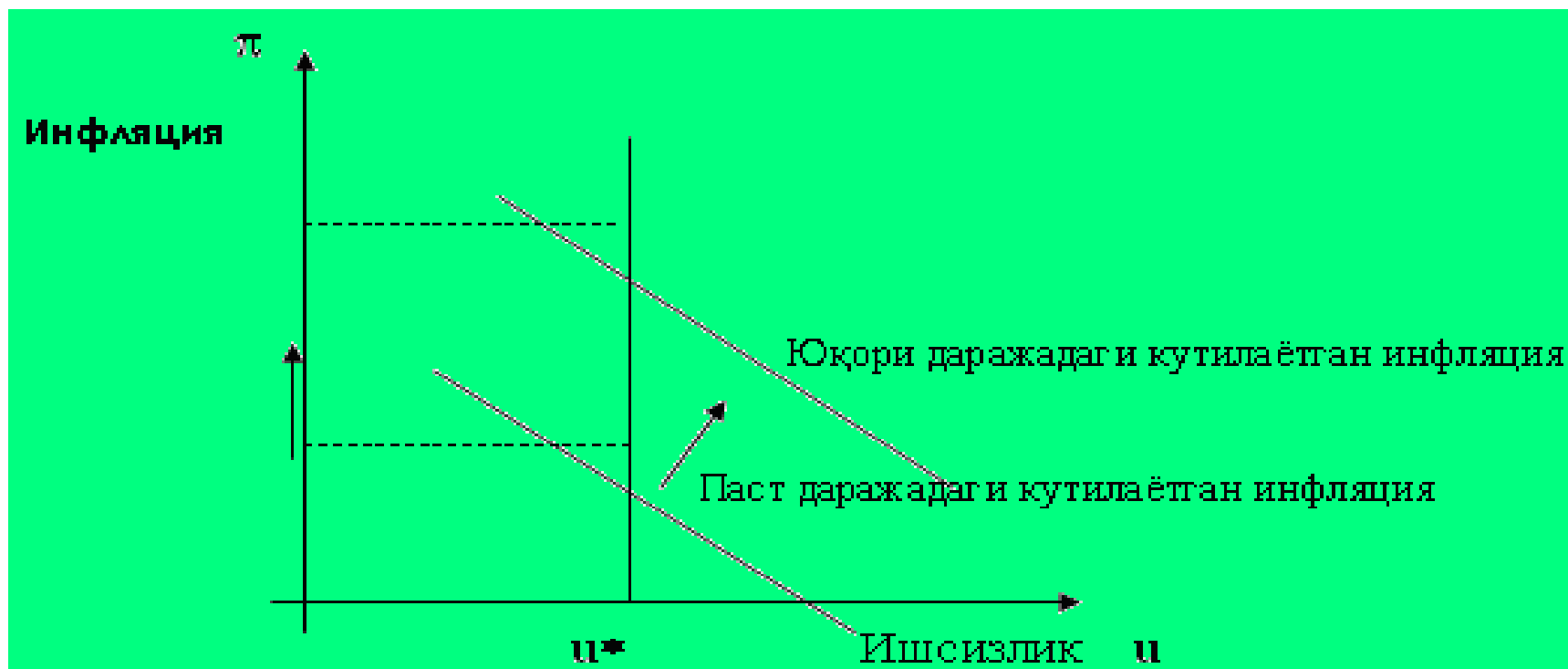
Кутилаётган инфляция шароитида даромад олувчи инфляциянинг у олаётган даромадга таъсирини камайтириш, яъни реал даромади даражавсини сақлаб қолиш чорасини кўради.

Кутилмаган инфляция даромадларни дебиторлар ва кредиторлар ўртасида кредиторлар фойдасига қайта тақсимлайди. Шунингдек кутилмаган инфляция даромадларни қайд қилинган даромад олувчилар ва қайд қилинмаган даромад олувчилар ўртасида кейингилари фойдасига қайта тақсимлайди.

Ишсизлик ва инфляция кўрсаткичлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик инглиз иқтисодчиси А.В.Филлипс томонидан аниқланган ва **Филлипс эгри чизиғи** деб аталади.

Филлипс эгри чизиғи ишсизлик ва инфляция даражалари ўртасидаги тескари боғлиқликни характерлайди.

Филлипс эгри чизиғи

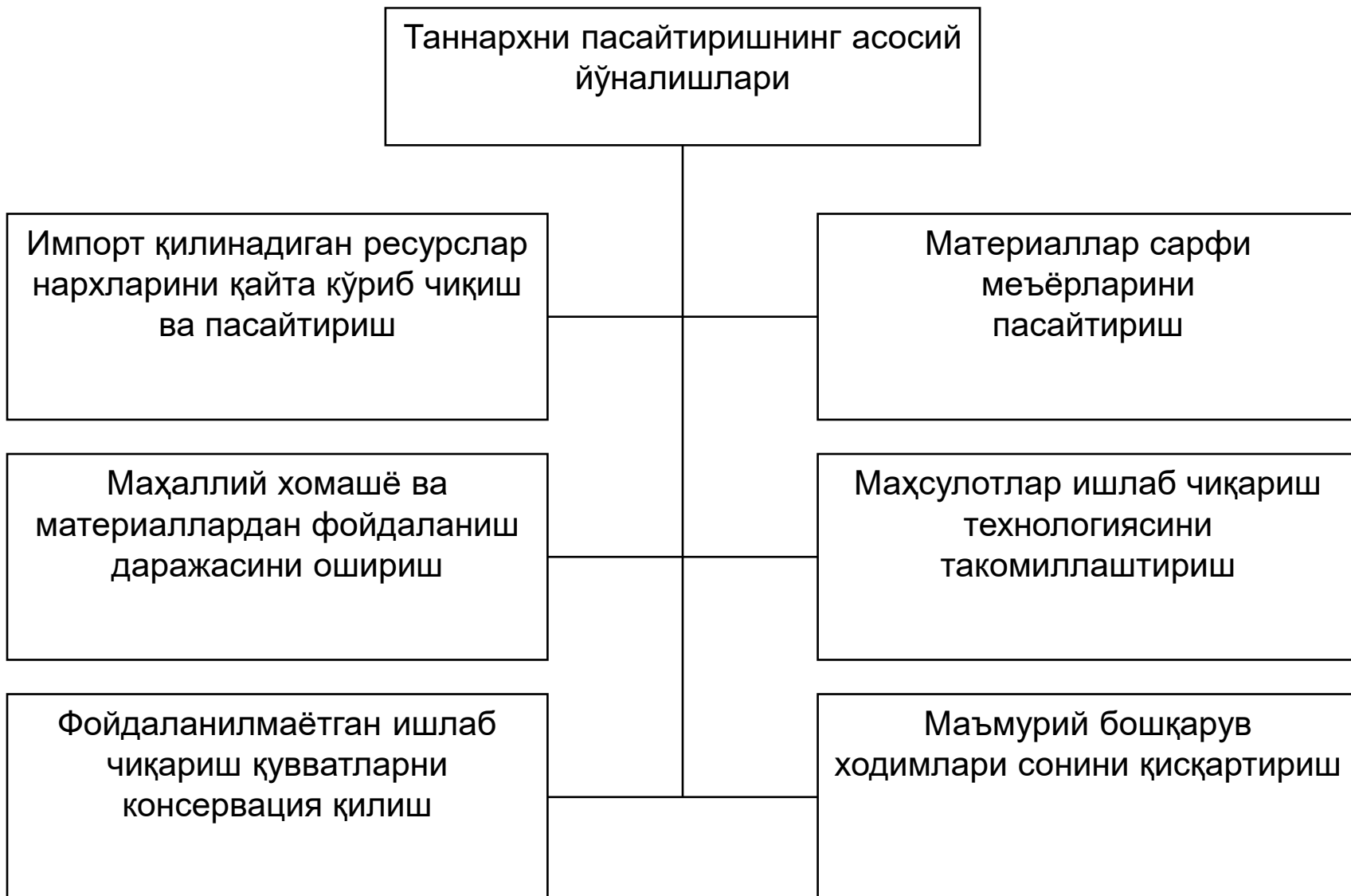
Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш борасидаги чора тадбирларнинг муҳим қисми аксилинфляция сиёсатидир.

Аксилинфляция сиёсати - баҳолар умумий даражасини барқарорлаштириш, инфляцион кескинликни юмшатишга йўналтирилган макроиқтисодий сиёсат.

Аксилинфляция сиёсати инфляцияни юзага келтирган сабабларни тугатишга қаратилган фаол ва инфляция шароитларига мослашишга қаратилган пассив кўринишда бўлиши мумкин.

Таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари

**2009 йилда Ўзбекистонда иқтисодиёт комплекслари
бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулотлар
таннархини пасайтириш бўйича эришилган натижалар**

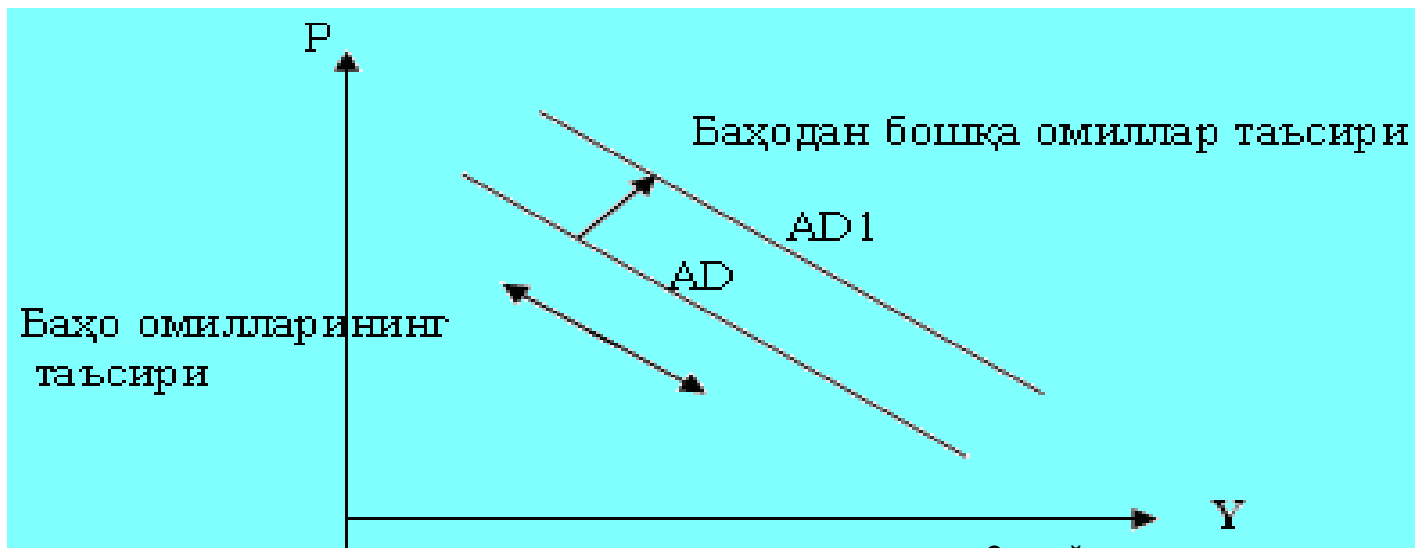
Комплекслар номи	Маҳсулот таннархининг пасайиши	
	млрд. сўмда	фоизда
Геология, ёқилғи-энергетика, кимё, нефть-кимё ва металлургия саноати комплекси	1156,3	21,9
Машиносозлик, электротехника ва авиация саноати ҳамда маҳсулотларни стандартизациялаштириш комплекси	156,2	18,5
Коммунал соҳа, транспорт, капитал қурилиш ва қурилиш индустрияси комплекси	458,8	21,3
Қишлоқ ва сув хўжалиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ҳамда истеъмол товарлари комплекси	295,1	20,0
Таълим, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий муҳофаза комплекси	13,1	20,2
Республика бўйича жами	2079,5	20,38

Хар қандай бозорда вазият талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатга боғлиқ бўлиб, улар ҳажмларининг ўзгариши баҳоларнинг ўзгаришини келтириб чиқаради. Баҳоларнинг ўзгариши эса талаб ва таклиф ҳажмларига таъсир кўрсатади.

Алоҳида товарлар ва хизматлар бозоридаги бундай боғлиқлик талаб ва таклиф модели ёрдамида тадқиқ қилинади.

Баҳолар даражаси ва талаб қилинган миллий маҳсулот ҳажми ўртасидаги боғлиқликни ифода этувчи чизиқ **ялпи талаб эгри чизиғи** деб аталади.

Ялпи талаб эгри чизиғи

3-слайд

Миллий бозорда AD-эгри чизиғининг траекториясини, яъни унинг қуйига эгилганлигини, аввало пулнинг миқдорий назарияси тенгламаси ёрдамида изоҳлаш мумкин: **$M V = Y P$**

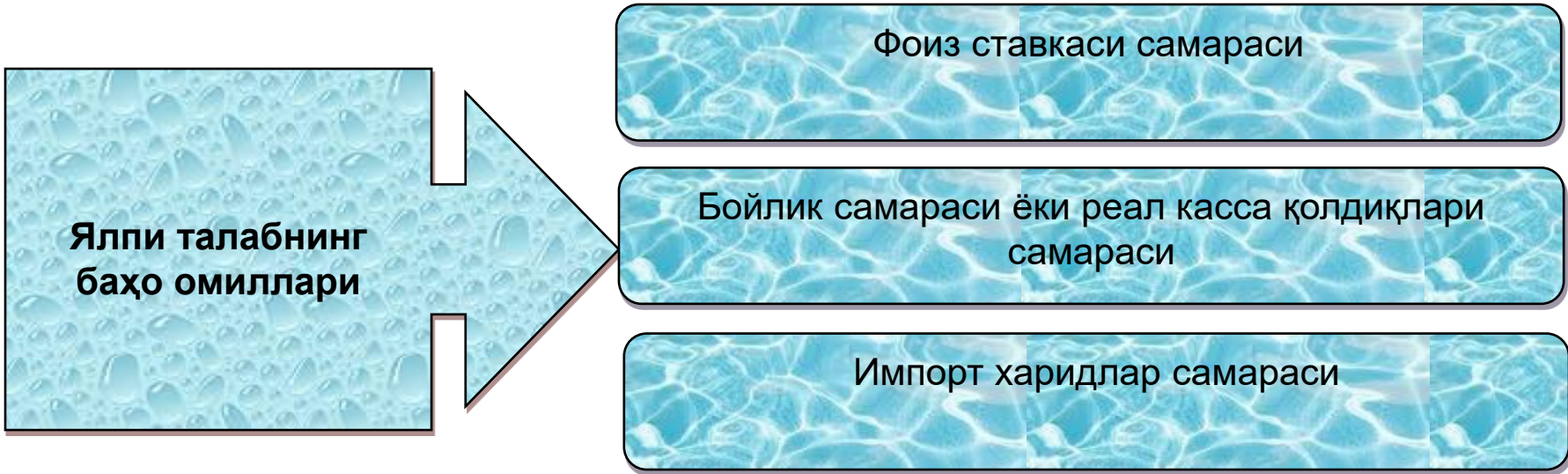
Бу ерда: M – муомаладаги пул миқдори; V – пулнинг айланиш тезлиги;

P – иқтисодиётдаги баҳолар даражаси (баҳолар индекси); Y – талаб қилинаётган реал ишлаб чиқариш ҳажми.

Бу тенгламадан:

$$P = M V / Y \quad \text{ва} \quad Y = M V / P$$

тенгламаларни келтириб чиқарамиз. Бу тенгламалардан кўринадики, баҳолар даражаси қанча ошса, реал ЯИМ ҳажмига талаб шунча паст бўлади, яъни пул массаси (M) ва унинг айланиш тезлиги (V) ўзгармас бўлса баҳолар даражаси ва ялпи талаб ўртасида тесқари боғлиқлик мавжуд бўлади.

Ялпи талабнинг
баҳо омиллари

Фоииз ставкаси самараси

Бойлик самараси ёки реал касса қолдиқлари
самараси

Импорт харидлар самараси

Фоииз ставкаси самараси шуни билдирадики, ялпи талабнинг эгри чизиқ бўйича сурилиши нархлар даражаси ўзгаришининг фоииз ставкасига бўлган таъсирга боғлиқ. Фоииз ставкасининг ўзгариши инвестиция харажатлари ҳажмига ва пировардида ялпи таклаб ҳажмига таъсир кўрсатади.

Бойлик самараси ёки реал касса қолдиқлари самараси шуни билдирадики, нархлар даражасининг ошиши, жамғарилган молиявий активлари (омонатлар, облигациялар) реал харид қобилиятини пасайтириб юборади. Натижада олинган даромаднинг кўпроқ қисми жамғарилади ва истеъмол харажатлари ҳажми пасаяди. Бу эса ялпи талабнинг камайишини келтириб чиқаради.

Импорт харидлар самараси шуни билдирадики, бирор мамлакатда товар ва хизматларнинг ички нархлари ташқи нархларга нисбатан ошиб борса, шу мамлакатда ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларга талаб камаяди ва ўз навбатида шу мамлакатда импорт маҳсулотларга бўлган талаб ошади. Ва, аксинча, ички нархларнинг пасайиши импортнинг камайишига ва экспортнинг ошишига ёки ЯИМга талаб ошишига олиб келади.

Ялпи талабнинг баҳога боғлиқ бўлмаган омиллар

Истеъмол харажатларидаги ўзгаришлар

истеъмолчиларнинг реал моддий активлари миқдорининг ўзгариши

истеъмолчилар кутиши

истеъмолчиларнинг қарзлари миқдорининг ўзгариши

истеъмолчилар даромадларидан олинадиган солиқлар миқдорининг ўзгариши

Инвестиция харажатларидаги ўзгаришлар

фоиз ставкасидаги ўзгаришлар

инвестициялардан кутилаётган фойда нормасининг ўзгариши

корхоналардан олинадиган солиқлар миқдорининг ўзгариши

янги технологияларнинг ишлаб чиқаришга жалб қилиниши

захирадаги қувватлар ўзгариши

Соф экспорт ҳажмидаги ўзгаришлар

бошқа мамлакатлар миллий даромадларининг ўзгариши

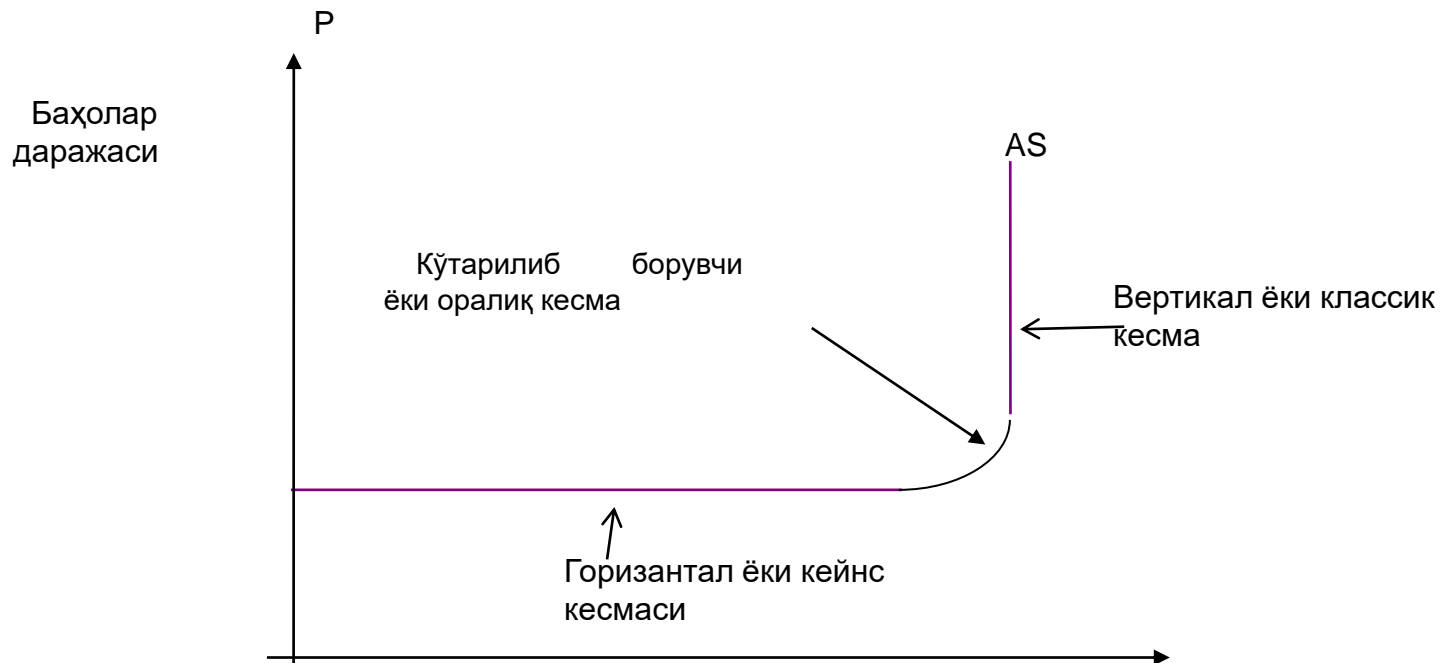
валюта курсларидаги ўзгаришлар

Давлат харажатларининг (масалан, ижтимоий дастурларни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларнинг) ўзгариши.

Ялпи таклиф деганда муайян баҳолар даражасида ишлаб чиқарилиши ва таклиф қилиниши мумкин бўлган товар ва хизматларнинг (ЯИМнинг) реал ҳажми тушунилади.

Ялпи таклиф эгри чизиғининг **Кейнс кесмасида** иқтисодиётни нисбатан қисқа муддатда амал қилишини характерлайди.

Ү Ялпи таклиф эгри чизиғи

Классик назарияда ялпи таклифни таҳлил қилиш қуйидаги шартларга таянади

ишлаб чиқариш ҳажми фақатгина ишлаб чиқариш омили ҳажмига ва технологияларга боғлиқ ва баҳолар даражасига боғлиқ эмас

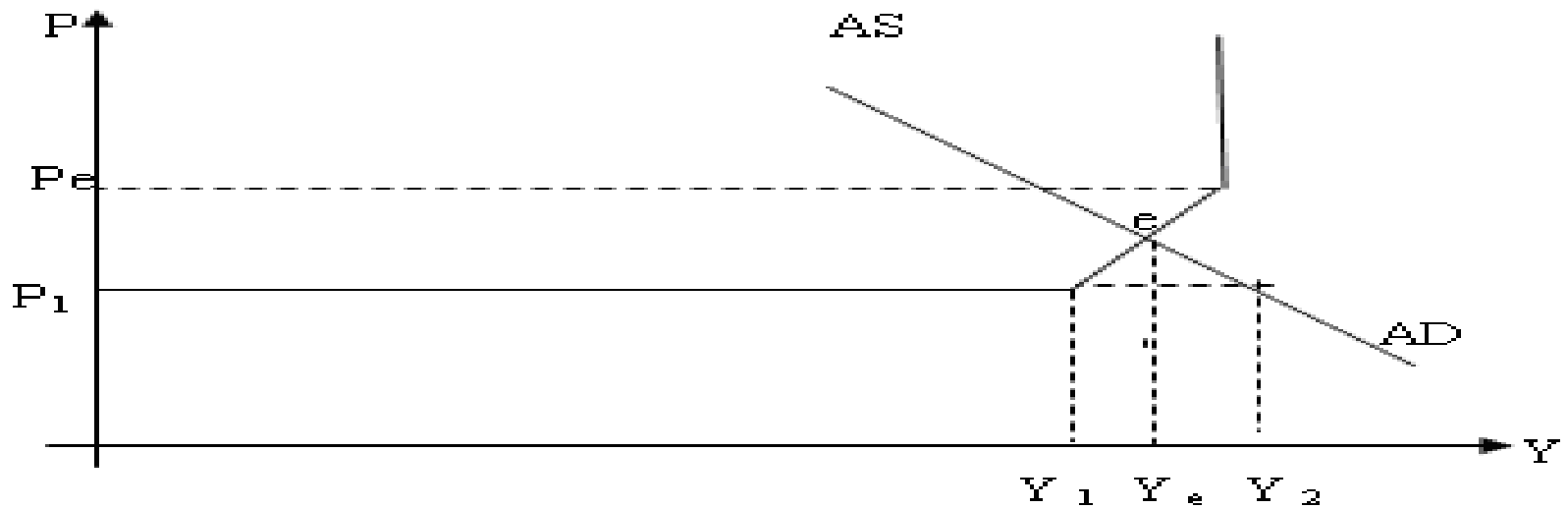
ишлаб чиқариш омили ва технологияларда ўзгариш секинлик билан рўй беради

иқтисодиёт тўлиқ бандлик шароитида амал қилади, яъни ишлаб чиқариш ҳажми потенциал даражага тенг

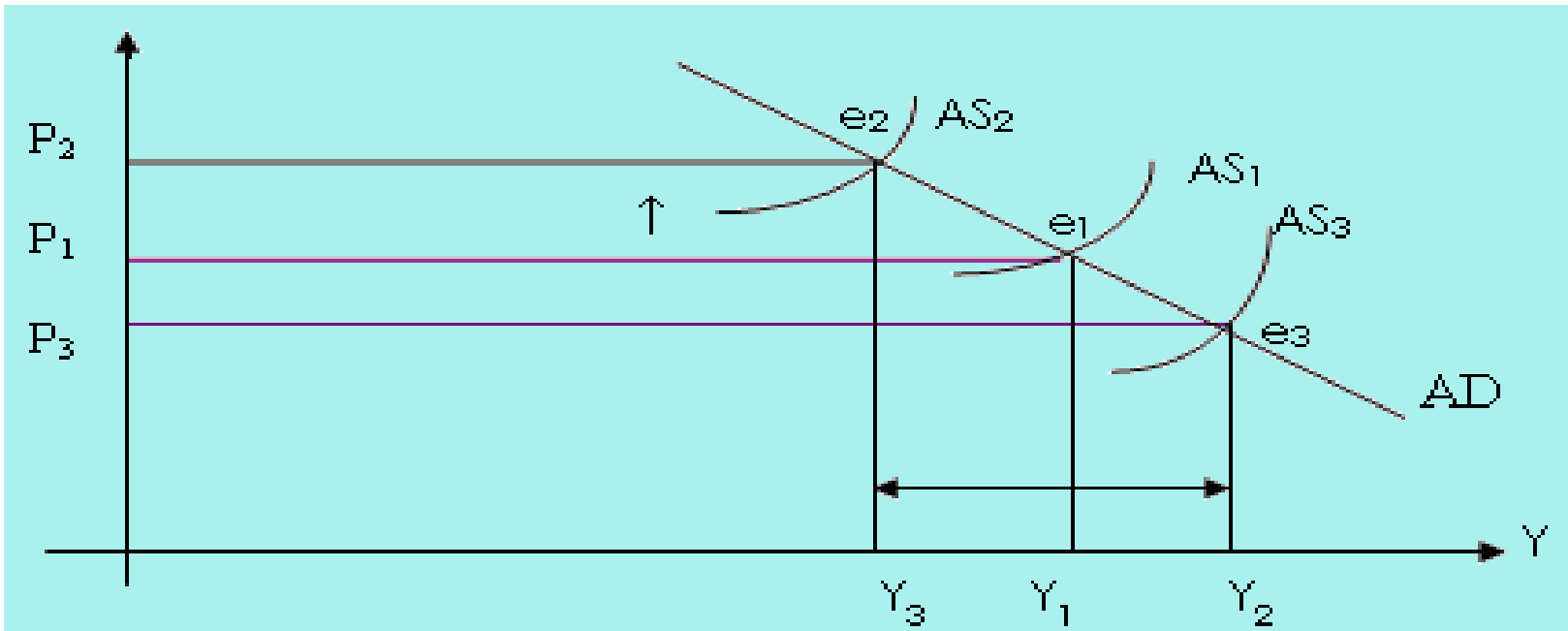
баҳолар ва номинал иш ҳақи ўзгарувчан, уларнинг ўзгариши бозорларда мувозанатни таъминлаб туради

AD ва AS эгри чизиқларининг қусишиш нуқтаси ишлаб чиқаришнинг мувозанатли ҳажми ва баҳоларнинг мувозанатли даражасини белгилайди. Баҳоларнинг мувозанатли даражаси деганда баҳоларнинг шундай даражаси тушуниладики, унда ялпи талаб ва ялпи таклиф бир-бирига мос келиши ёки тенг бўлиши керак.

Ялпи таклиф эгри чизигининг оралиқ кесмасидаги мувозанат

Ялпи таклиф ўзгаришининг AD-AS моделидаги мувозанатга таъсири

Уй хўжалиklarининг истеъmol харажатлари (бундан буён истеъmol деб юритилади), ялпи талаб, ёки ЯИМнинг якуний истеъmolга кўра таркибида энг катта улушга эга бўлган компонентдир.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитасининг маълумотларига кўра республикада бу улуш 48,3 %ни ташкил этган. Шунингдек, ривожланган мамлакатларда истеъmol харажатлари шахсий тасарруфдаги даромаднинг 90 фоиздан ортиқ қисмини ташкил этади.

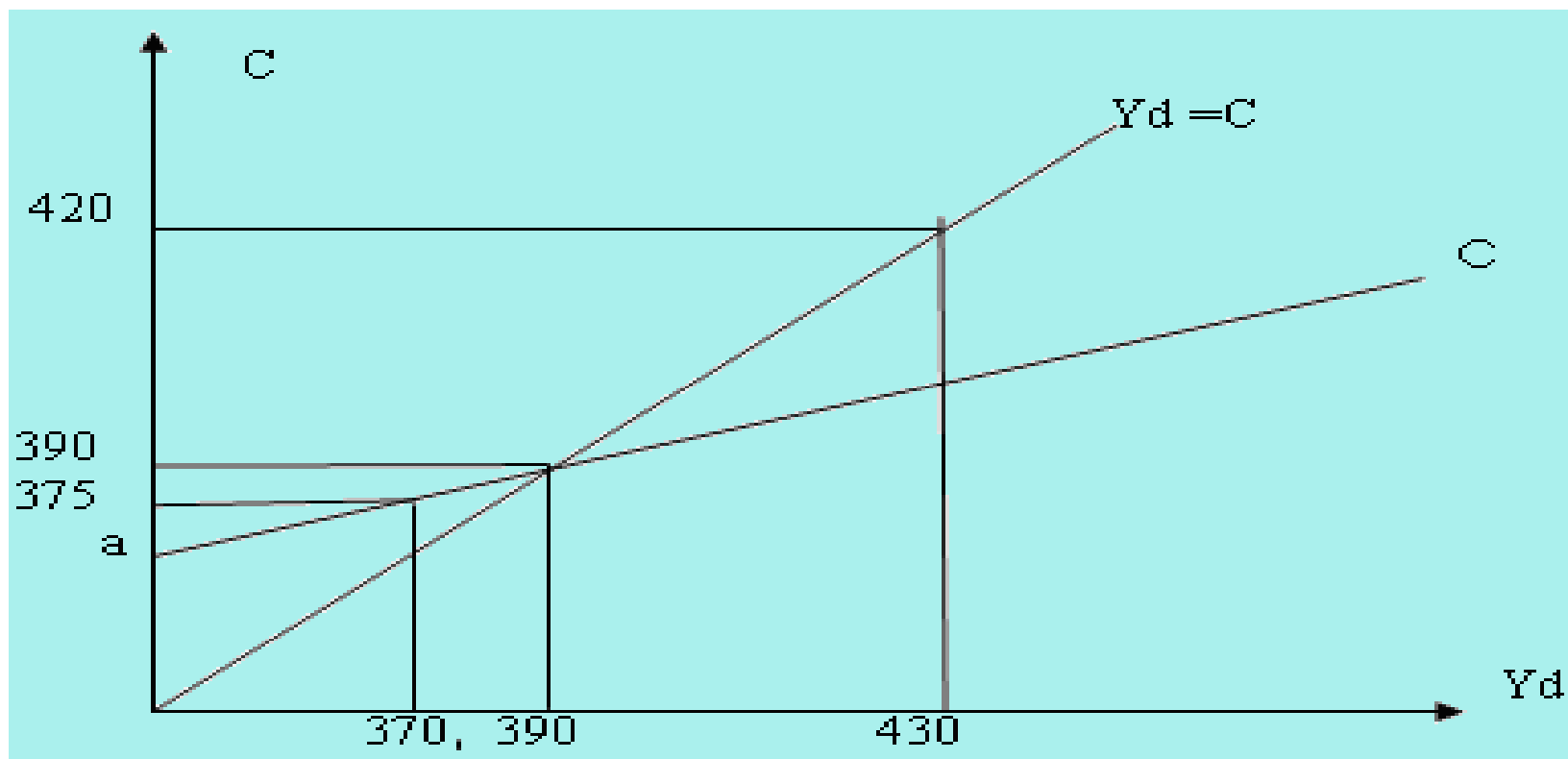
Уй хўжалиklари тасарруфидаги даромаднинг истеъmol қилинмасдан қолган қисми уларнинг жамғармаларини ташкил этади.

Истеъmol ва жамғариш ҳажмини белгиловчи асосий омил уй хўжалиklarининг ишлаб топган даромадлари, олган трансферт тўловлари ва тўлаган солиқлари билан белгиланадиган тасарруфидаги даромади (DI – disposable income, ёки Y_d) кўрсаткичидир.

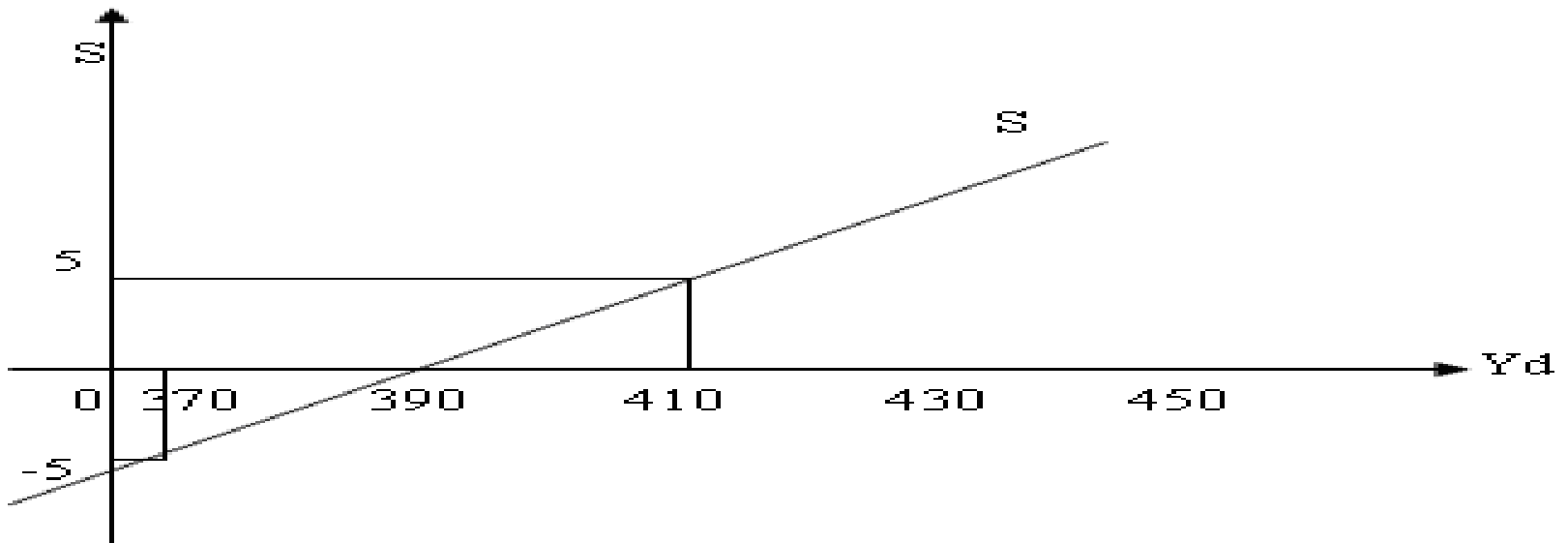
Истеъмол функцияси: $C = a + b Y_d$, бу ерда: a – автоном харажатлар; Y_d – тасарруфидаги даромад ($Y_d = Y - T$), бу ерда: T – солиқлар;
 b – истеъмол ҳажмининг тасарруфидаги даромадга боғлиқлигини ифодаловчи коэффициент

Жамғариш функцияси: $S = -a + (1 - b) Y_d$

Истеъмол графиги

Жамғариш графиги

**Истеъмол ва
жамғариш
ҳажмига таъсир
этувчи омиллар**

Уй хўжаликлари даромадлари

Уй хўжаликларида тўпланган мулк ҳажми

Баҳолар даражаси

Иқтисодий кутиш

Истеъмолчилар қарзлари ҳажми

Солиққа тортиш ҳажми

Истеъмолга ўртача мойиллик деганда тасарруфидаги даромаддаги истеъмол харажатларининг улуши тушунилади, яъни:

$$APC = \frac{C}{Y_d} \cdot 100$$

бунда: APC – (average propensity to consume) истеъмолга ўртача мойиллик.

Тасарруфидаги даромаддаги жамғариш улушини жамғаришга ўртача мойиллик деб аталади, яъни:

$$APS = \frac{S}{Y_d} \cdot 100$$

Бунда: APS (average propensity to saving) – жамғармага ўртача мойиллик.

Истеъмолдаги ўзгаришларнинг шу ўзгаришни келтириб чиқарган тасарруфдаги даромад ўзгаришдаги улуши истеъмолга чегараланган мойиллик дейилади.

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y_d} \cdot 100$$

Бу ерда: MPC (marginal propensity to consume) – истеъмолга чегараланган мойиллик.

Жамғаришдаги ўзгаришнинг ихтиёрдаги даромад ўзгаришдаги улуши жамғаришга чегараланган мойиллик дейилади.

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y_d} \cdot 100$$

Бу ерда: MPS (marginal propensity to saving)

жамғаришга ўртача мойиллик.

Инвестициялар ёки капитал қўйилмалар – бу, ҳали буюмлашмаган, лекин ишлаб чиқариш воситаларига қўйилган капиталдир. Ўзининг молиявий шаклига кўра, улар фойда олиш мақсадида хўжалик фаолиятига қўйилган активлар ҳисобланса, иқтисодий моҳиятига кўра инвестициялар янги корхоналар қуриш, ўзоқ муддат хизмат кўрсатувчи машина ва асбоб-ускуналарни якуний сотиб олишга ҳамда шу билан боғлиқ бўлган айланма капиталнинг ўзгаришига кетган харажатлардир.

Ишлаб чиқаришга инвестициялар

Товар-моддий захираларига инвестициялар

Уй-жой қурилишига инвестициялар

Автоном инвестиция функцияси қуйидаги кўринишга эга:

$$I = e - dR$$

Бу ерда: I – автоном инвестиция харажатлари;

e – фоиз ставкаси 0 га тенг тўлгандаги инвестиция харажатларининг максимал ҳажми.

R – реал фоиз ставкаси;

d – инвестицияларнинг реал фоиз ставкаси динамикаси ўзгаришга таъсирчанлигини миқдорий белгиловчи эмпирик коэффициент.

Инвестициялар динамикасини белгиловчи энг муҳим омиллардан бири бўлиб кутилаётган соф фойда нормаси ҳисобланади. Агар реал фоиз ставкаси билан инвестиция харажатлари миқдори ўртасида тесқари боғлиқлик бўлса, кутилаётган соф фойда нормаси (КСФН) динамикаси билан инвестиция харажатлари ўртасида тўғри боғлиқлик бор.

Инвестиция
харажатлари
динамикасига таъсир
этувчи омиллар

Солиққа тортиш даражаси

Ишлаб чиқариш технологияларидаги
ўзгаришлар

Мавжуд бўлган асосий капитал миқдори

Инвесторларнинг кутиши

Ялпи даромадларнинг ўзгариши

Инвестициялар ҳажмининг ЯММ ёки даромадлар даражасига боғлиқлигини акселератор модели акс эттиради:

$I = f(Y)$, яъни инвестициялар (I) ЯММ (Y) нинг функцияси

Акселератор моделининг тўлиқроқ кўриниши қуйидагича бўлади:

$$I = I_{\text{режа}} + \gamma Y$$

бу ерда:

$$\gamma = \frac{\Delta I}{\Delta Y} = \frac{I_t - I_{t-1}}{Y_t - Y_{t-1}}$$

АСОСИЙ КАПИТАЛГА ИНВЕСТИЦИЯЛАР ДИНАМИКАСИ (жорий нархларда)

Давр	Асосий капиталга инвестициялар, млрд. сўм	Ўтган йилга нисбатан ўсиш, %
2004	2473,2	5,2
2005	3165,2	7,0
2006	4041,0	9,1
2007	5779,7	22,9
2008	8587,1	28,3
2009	12531,9	24,8
2010*	18220,3	22,1

* Кутилаётган натижа

ИНВЕСТИЦИЯ СОҲАСИДАГИ МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР ДИНАМИКАСИ

Кўрсаткичлар	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010*
Амалдаги баҳоларда, жами, млрд. сўм	2473,2	3165,2	4041,0	5479,7	8587,1	12531,9	18220,3
Жорий йилга нисбатан % хисобида	105,2	107,0	109,1	122,9	128,3	147,7	145,4
ЯИМда инвестиция миқдори, %	20,3	20,8	19,5	19,4	22,7	26,1	30,3
ЯИМнинг капитал сифимкорлиги ўсиши, ICOR	2,5	2,9	2,8	2,1	2,5	3,2	3,7
Марказлашган инвестициялар жорий баҳоларда, млрд.сўм	786,1	755,8	915,8	1099,7	1717,0	2517,9	3819,8
Капитал қўйилмаларда марказлашган инвестициялар миқдори, %	31,8	23,9	23,1	20,1	20,0	20,1	21,0
Марказлашмаган инвестициялар жорий баҳоларда, млрд. сўм	1687,1	2409,4	3109,0	4380,0	6870,1	10014,1	14400,5
Капитал қўйилмаларда марказлашмаган инвестициялар миқдори, %	68,2	76,1	76,9	79,9	80,0	79,9	79,0

* Қутилаётган натижа

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИНВЕСТИЦИЯ ДАСТУРИНИНГ 2010 ЙИЛГА БЕЛГИЛАНГАН АСОСИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ (млн. сўм)

Молиялаштириш манбалари бўйича инвестициялар таркиби, (%)

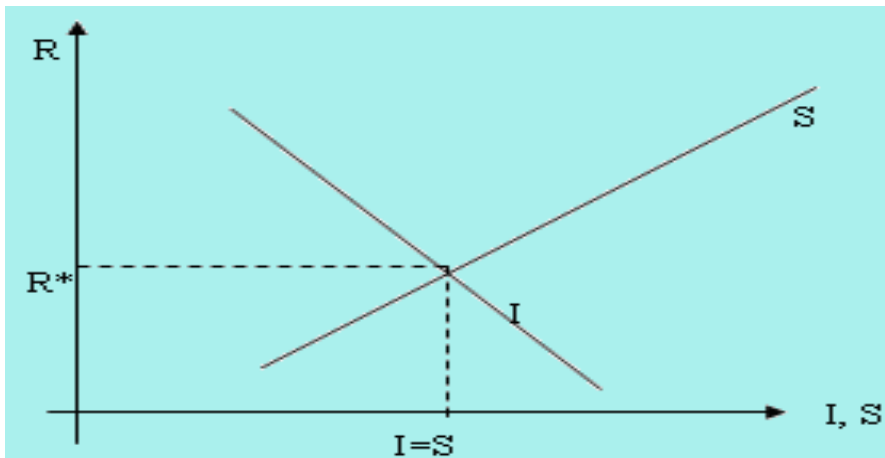
Манбалар	Йиллар						
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010*
Жами	100	100	100	100	100	100	100
Давлат бюджети	14,9	12,2	10,4	9,0	8,9	8,1	4,5
Корхоналар маблағлари	43,2	46,0	48,4	47,6	43,6	36,3	42,7
Аҳоли маблағлари	12,4	11,4	11,8	11,4	10,8	10,6	6,7
Хорижий инвестициялар	24,5	21,7	18,5	22,8	25,5	32,2	26,1
Банклар кредитлари	2,3	3,5	3,7	5,0	5,0	5,2	8,4
Бошқа қарз маблағлар	0,3	0,3	0,4	-	-	-	-
Бюджетдан ташқари маблағлар	2,4	4,8	6,8	6,1	6,2	7,6	11,6

* Кутилаётган натижа

Ж.Б.Сэйнинг бозорлар қонунига кўра меҳнат тақсимотига асосланган иқтисодиётда ҳар бир субъектнинг ишлаб чиқариши бир вақтнинг ўзида бошқа субъектларнинг ишлаб чиқариш натижаларига талаб ҳисобланади. Охир-оқибат ялпи талаб ялпи таклифга тенг бўлади.

Макроиқтисодий мувозанатнинг классик модели ишлаб чиқариш ҳажми ресурсларнинг бандлиги ва ишлаб чиқариш технологияларининг функцияси ҳисобланади, ва эгилувчан баҳолар механизми томонидан потенциал даражада тутиб турилади деган шартларга таянади. Эгилувчан баҳолар механизми ҳисобига бозор иқтисодиёти барча мавжуд ресурсларнинг тўлиқ бандлигини таъминлаб туради.

Классик макроиқтисодий мувозанат моделининг ўзига хос хусусияти пулнинг нейтраллиги принципини кўзда тутишидир. Бу модел пул массаси реал ишлаб чиқаришга ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди деган принципга асосланиб тўзилади. Классиклар моделида пул бозор агентларига фақатгина битимларга хизмат қилиши, яъни олди-сотти жараёнида соф техник вазифаларни бажариши учунгина керак. Бу асосга кўра классиклар томонидан классик дихотомия концепцияси шакллантирилган. **Классик дихотомия** концепциясида – икки параллел бозор, реал ва пул бозори алоҳида-алоҳида амал қилади, улар ўртасидаги мувозанат автоматик барқарорлаштиргичлар орқали таъминлаб туради деб ҳисобланади.

Ҳақиқий инвестициялар режалаштирилган ва режалаштирилмаган инвестициялар миқдорини ўз ичига олади. Режалаштирилмаган инвестицияларга товар – моддий захираларига (ТМЗ) инвестициялардаги қутилмаган ўзгаришлар киради. Ушбу режалаштирилмаган инвестициялар тенглаштирувчи механизм сифатида жамғарма ва инвестициялар миқдорининг ўзаро бир-бирига мос келишига олиб келади ва макроиқтисодий мувозанатни таъминлайди

Режалаштирилган харажатларга уй хўжаликлари, фирмалар, давлат ва ташқи дунёнинг маҳсулот ва хизматларни сотиб олишга мўлжаллаган харажатлари киради.

Режалаштирилган харажатлар функцияси: $E = C + I + G + X_n$ кўринишига эга. Декмак унинг графиги истеъмол функцияси ($C = a + b(Y - T)$) графигига нисбатан $I + G + X_n$ миқдорда юқорига сурилган бўлади. Келтирилган X_n -соф экспорт бўлиб, унинг функцияси эса қуйидаги кўринишга эга:

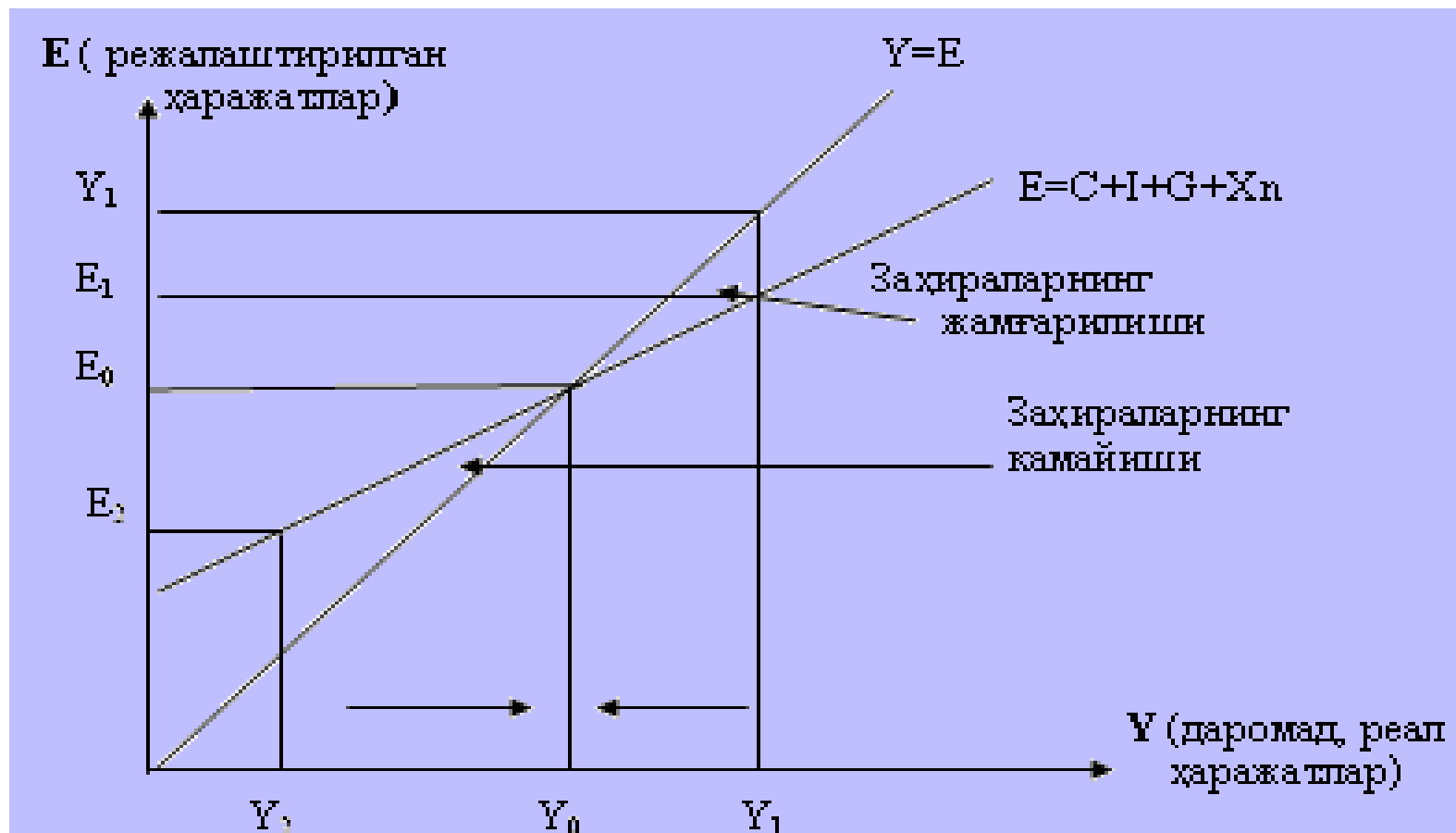
$$X_n = g - m'Y$$

Бу ерда :g – автоном соф экспорт;

m' - импортга чегараланган мойиллик ($m' = \Delta M / \Delta Y$); Y – даромад.

Режалаштирилган харажатлар чизиғи ҳақиқий ва режалаштирилган харажатлар бир-бирига тенг бўлган ($Y=E$) чизиқни қайсидир а нуқтада кесиб ўтади. Товарлар ва хизматлар бозорида қисқа муддатли мувозанатга эришиш механизмининг график тасвири “Кейнс хоци” номини олган.

Кейнс хоци (Кейнснинг макроиқтисодий мувозанат модели)

Автоном харажатларнинг ҳар қандай ўсиши, яъни $\Delta A = \Delta (a+I+G+g)$ мультипликатор самараси ҳисобига ялпи даромадларнинг кўпроқ миқдорга (ΔY) ошишига олиб келади.

Автоном харажатлар мультипликатори мувозанатли ЯММ ўзгаришнинг автоном харажатларнинг ҳар қандай компоненти ўзгаришига нисбатини кўрсатади.

Мультипликатор - ялпи даромадлар автоном харажатларнинг дастлабки ўсиши (камайиши)дан неча марта ортиқ ўсганлигини (камайганлиги) кўрсатади.

Автоном истеъмол ΔC_A миқдорга ўсса, бу ялпи харажатлар ва даромадлар (Y) нинг ўша миқдорда ўсишига олиб келади. Бу эса, ўз навбатида истеъмолнинг иккинчи марта (даромадлар ошиши ҳисобига) $MPC \times \Delta C_A$ миқдорда ўсишига олиб келади. Кейинчалик ялпи харажатлар ва даромадлар $MPC \times \Delta C_A$ миқдорда яна ўсади.

Мультипликаторнинг математик моҳияти чексиз камайиб борувчи геометрик прогрессияни англатади, яъни $m=1+b+b^1 b^2+b^3+b^4+\dots+b^n$, бу ерда $b=MPC$. Тенгликнинг икки томонини b га кўпайтирамиз: $mb=b+b^2+b^3+b^4+\dots+b^{n+1}$

Энди биринчи тенгламадан иккинчисини айирамиз:

$$m-mb=1-b^{n+1}, \quad m(1-b)=1-b^{n+1}$$

Ҳисоб китоб натижаларини қуйидагича тасвирлаймиз:

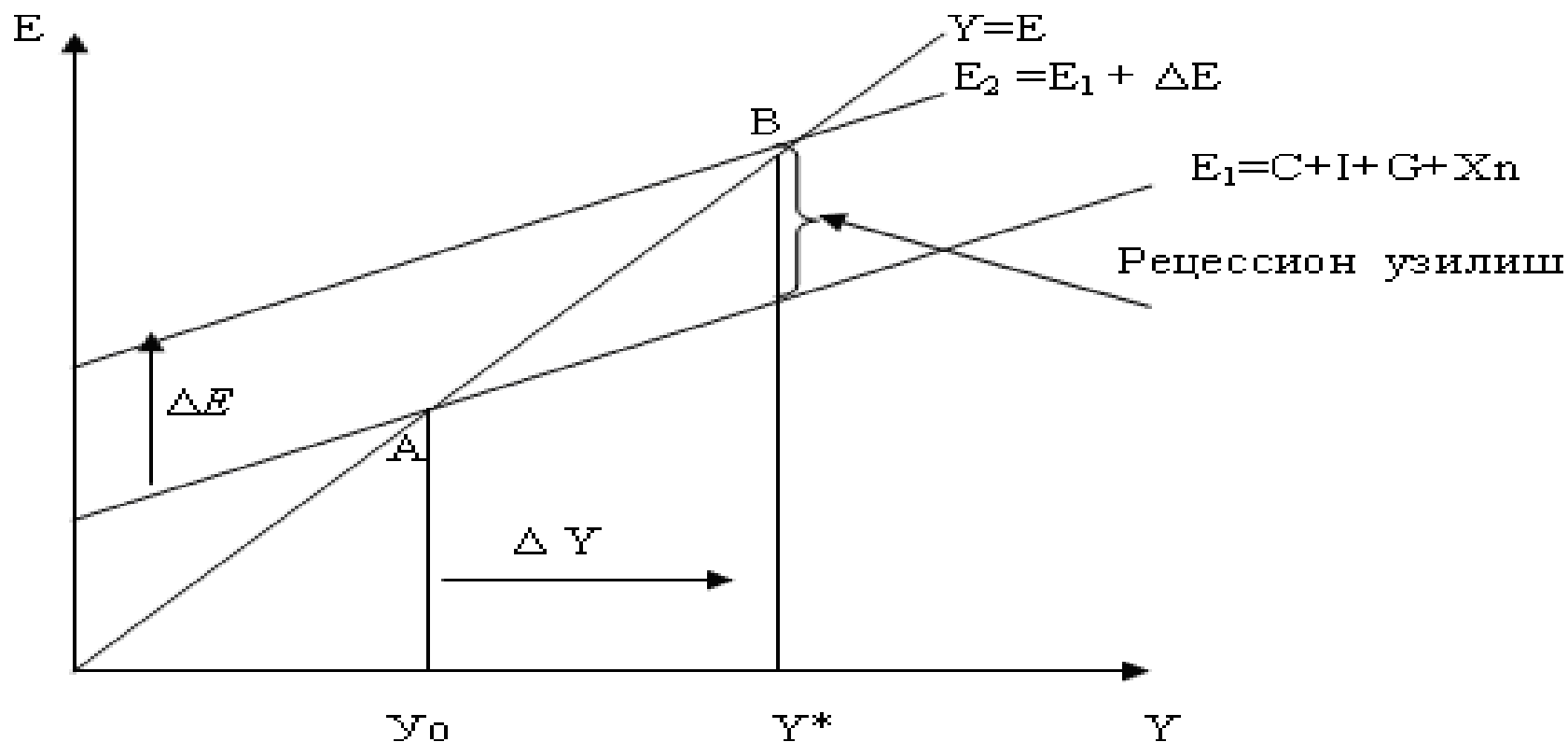
$$m = (1-b^{n+1}) / (1-b)$$

b каср сон ва b^{n+1} нолга жуда яқин бўлгани учун

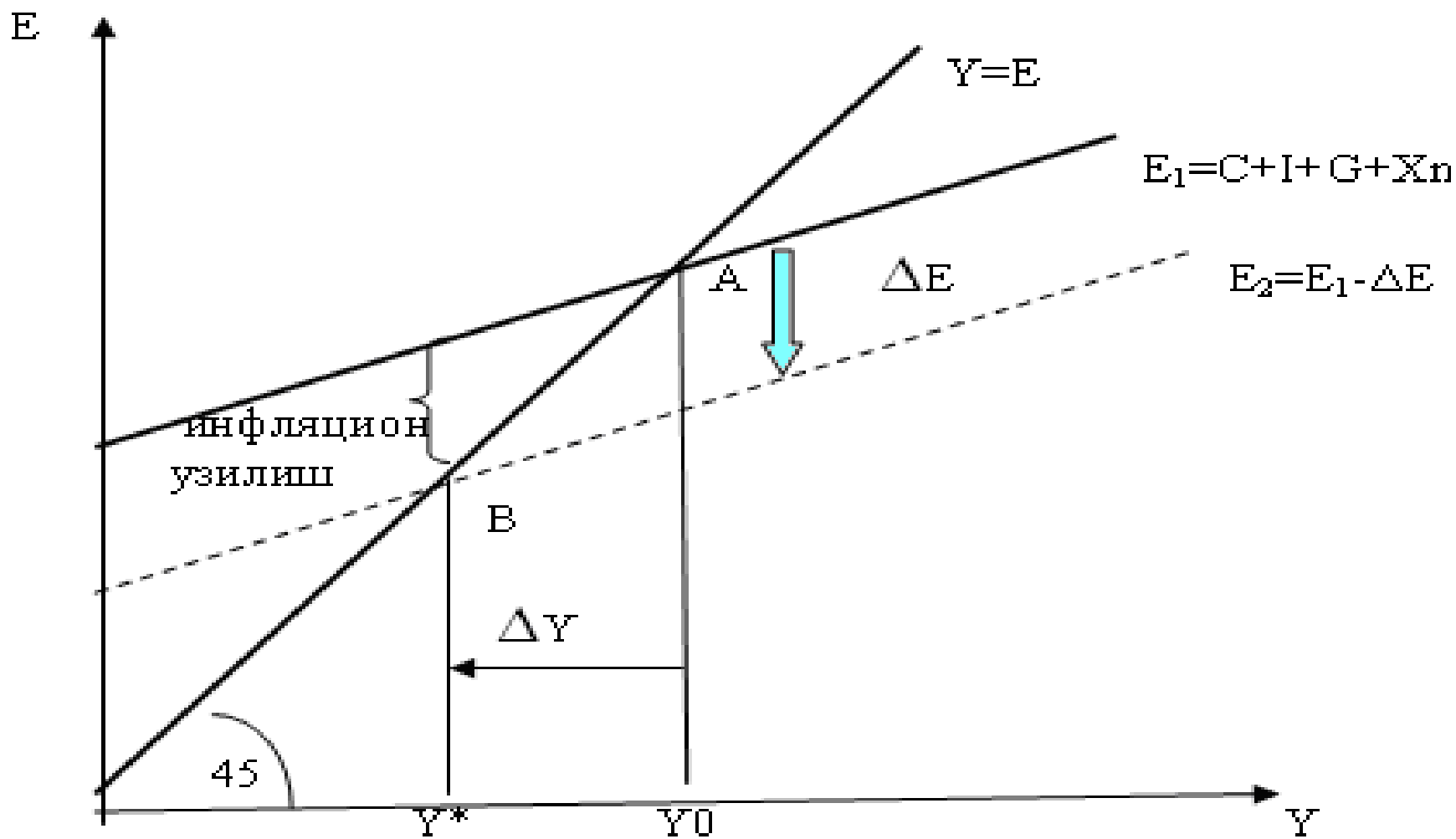
$$m = 1 / (1-b) \quad \text{тенглик тўғри бўлади.}$$

Агарда ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳажми (Y_0) потенциал (Y^*) ҳажмидан кам бўлса, жами талаб самарасиз ҳисобланади. Яъни, $AD=AS$ тенгликка эришилган бўлсада, ялпи харажатлар миқдори ресурсларининг тўлиқ бандлиги даражасини таъминламайди. Ялпи талабнинг етишмаслиги иқтисодиётга депрессив таъсир кўрсатади.

Ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ва потенциал ҳажми ўртасидаги рецессивон узилиш

Ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ва потенциал
ҳажми ўртасидаги инфляциян узилиш

Пулнинг функциялари

1) тўлов воситаси (алмашинув воситаси); қиймат ўлчови воситаси,. жамғариш (бойлик тўплаш) воситаси.

Умумий эквивалентлилик, юқори ликвидлилик хусусиятлари пулни идеал тўлов воситасига айлантиради. Ҳозирги замон иқтисодиётида тўловлар уч йўл билан амалга оширилади:

1) нақд пул тўлови; 2) банкдаги ҳисобварақларда ёзув орқали, яъни нақд бўлмаган пул кўчириш орқали; 3) бир шахснинг иккинчи шахсга қарздорлигини тасдиқловчи ҳужжатлар(векселлар, қарз мажбуриятлари) ёрдамида.

Қиймат ўлчови сифатида пуллар товарлар баҳосини ифодалайди ва турли товарлар қийматини таққослаш имконини беради.

Пул агрегатлари

M0- банк тизимидан ташқаридаги нақд пуллар ва тижорат банкларининг

Марказий банкдаги резервлари;

$M1 = M0 +$ муддатсиз депозитлар, йўл чеклари ва бошқалар;

$M2 = M1 +$ (миқдори ва муддати чекланган) муддатли депозитлар ва бошқалар ;

$M3 = M2 +$ (миқдори ва муддати чекланмаган) муддатли депозитлар ва бошқалар

Макроиктисодий таҳлилда M1 ва M2 пул агрегатлари энг кўп фойдаланилади.

Пулнинг алмашинув тенгламаси

Бу ерда: M – муомаладаги пул миқдори; V – пулнинг айланиш тезлиги;

P – баҳолар даражаси (баҳо индекси); Y – реал ЯИМ.

$M \cdot V^* = P \cdot Y$ (Фишер тенгламаси), бундан:

$$M = \frac{P \cdot Y}{V^*}$$

Кембриж тенгламаси

$$M=k*PY$$

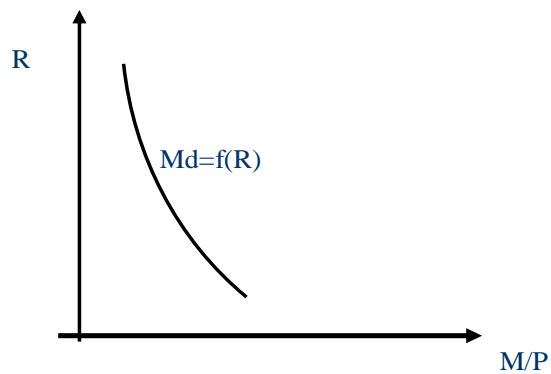
Бу ерда: $k= 1/V$ – пулнинг айланиш тезлигига тескари миқдор.

k - коэффициентни номинал пул миқдори (M)нинг даромадлар ($P \cdot Y$)даги улушини кўрсатади.

Пулга талабнинг кейнсча назарияси

- трансакцион сабаб (жорий битимлар учун нақд пулга талаб);
- эҳтиёткорлик сабабли (кўзда тутилмаган ҳолатлар учун маълум миқдорда нақд пулларни сақлаш);
- спекулятив сабаб (фойда олиш мақсадида қимматли қоғозлар сотиб олиш учун пулга талаб).

пулга талаб графиги

Классик ва кейнсчиларга хос ёндашувларни умумлаштириб, пулга талабнинг қуйидаги омилларини ажратиб кўрсатиш мумкин

- 1) даромадлар даражаси;
- 2) пулнинг айланиш тезлиги;
- 3) фоиз ставкаси.

$$(M/P) D = f (R, Y);$$

Бу ерда: R – фоиз ставкаси; Y – реал даромад.

Чизиқли боғлиқликни эътиборга олсак, қуйидагича формула ҳосил бўлади:

$$(M/P)D = kY - hR$$

Бу ерда: k ва h – пулга талабнинг даромадлар ва фоиз ставкасига таъсирчанлигини ифодаловчи коэффициентлар;
 k – фоиз ставкаси (реал фоиз ставкаси).

Пул таклифи

Пул таклифи (M_s) ўз ичига банк тизимидан ташқаридаги нақд пуллар (C) ва зарур бўлганда (Δ) иқтисодий агентлар битимлар учун ишлатиши мумкин бўлган депозитларни олади:

$$M_s = C + \Delta.$$

Пул таклифи модели

$$M = (1/ rr) \times \Delta$$

Бунда: M - пул таклифи ҳажми; rr – мажбурий заҳиралаш нормаси ;

Δ - дастлабки депозит.

Пул таклифининг кенгайтирилган МОДЕЛИ

$$M_s = \frac{C_r + 1}{C_r + r_r} \cdot M_B \quad \text{ёки} \quad M_s = m \cdot M_B$$

$(C_r + 1) / (C_r + r_r)$ нисбат пул мультипликатори деб юритилиб бир сўмлик пул базаси ҳисобига неча сўмлик пул таклифи юзага келишини кўрсатади.

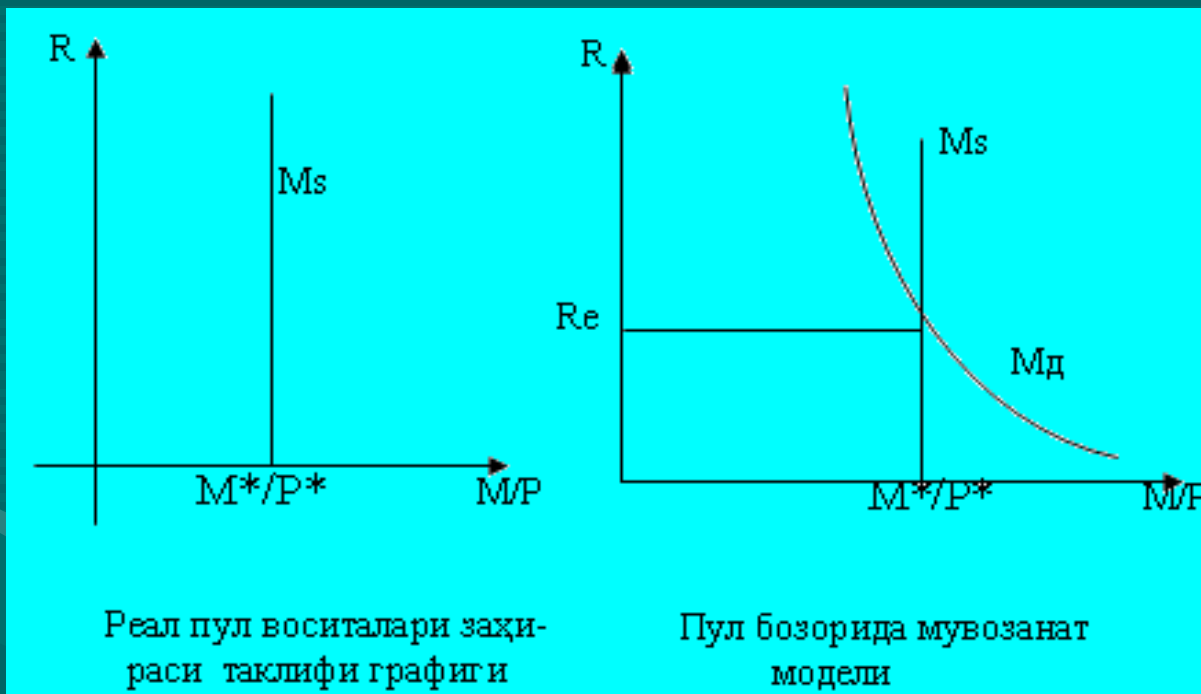
(M_B) Пул базаси (резерв пуллар, юқори қувватли пуллар) – банк тизимидан ташқаридаги нақд пуллар ва тижорат банклари Марказий банкда сақлайдиган депозитлар суммаси;

- депонентлаш коэффиценти - $C_r = C / \Delta$

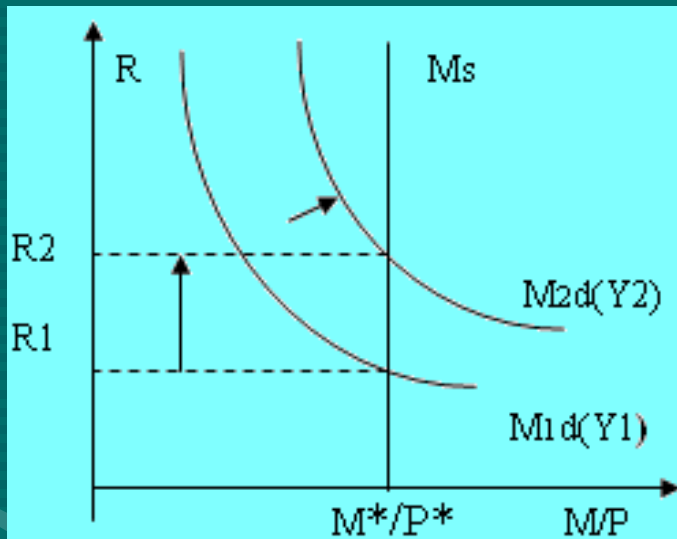
Пул базасини M_B ва банк резервларини R деб белгиласак,

$$M_B = C + R.$$

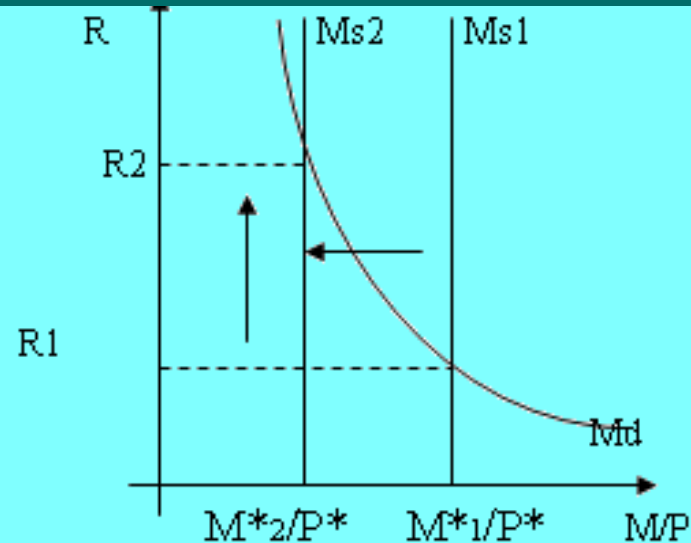
Пул бозорида мувозанат

Пул бозорида мувозанатнинг ўзгариши

Даромадлар даражасининг ошиши натижасида пулга талабнинг ўзгариши.

Пул таклифининг камайиши натижасида пул бозорида мувозанатнинг ўзгариши.

Давлат бюджетининг моҳияти ва функциялари

Давлат ўз иқтисодий функцияларини бажаришда молиявий манба сифатида давлат бюджетига таянади.

Давлат бюджети мамлакат молия тизимининг марказий унсури бўлиб макроиқтисодий барқарорликни таъминлашда муҳим рол ўйнайди.

Давлат бюджети даромадлари солиқ ва солиқ бўлмаган тушумлар ҳисобига шакллансада, макроиқтисодий таҳлилда у солиқлар ҳисобигагина шаклланади деб қаралади.

Давлат бюджети

Даромадлар

Харажатлар

**Давлат
томонидан
молиявий
ёрдам**

Дотация шаклида

Субсидия шаклида

Давлат бюджети ҳаражатлари

Давлат бюджети харажатларининг ярмидан кўпи қуйидагиларга йўналтирилади

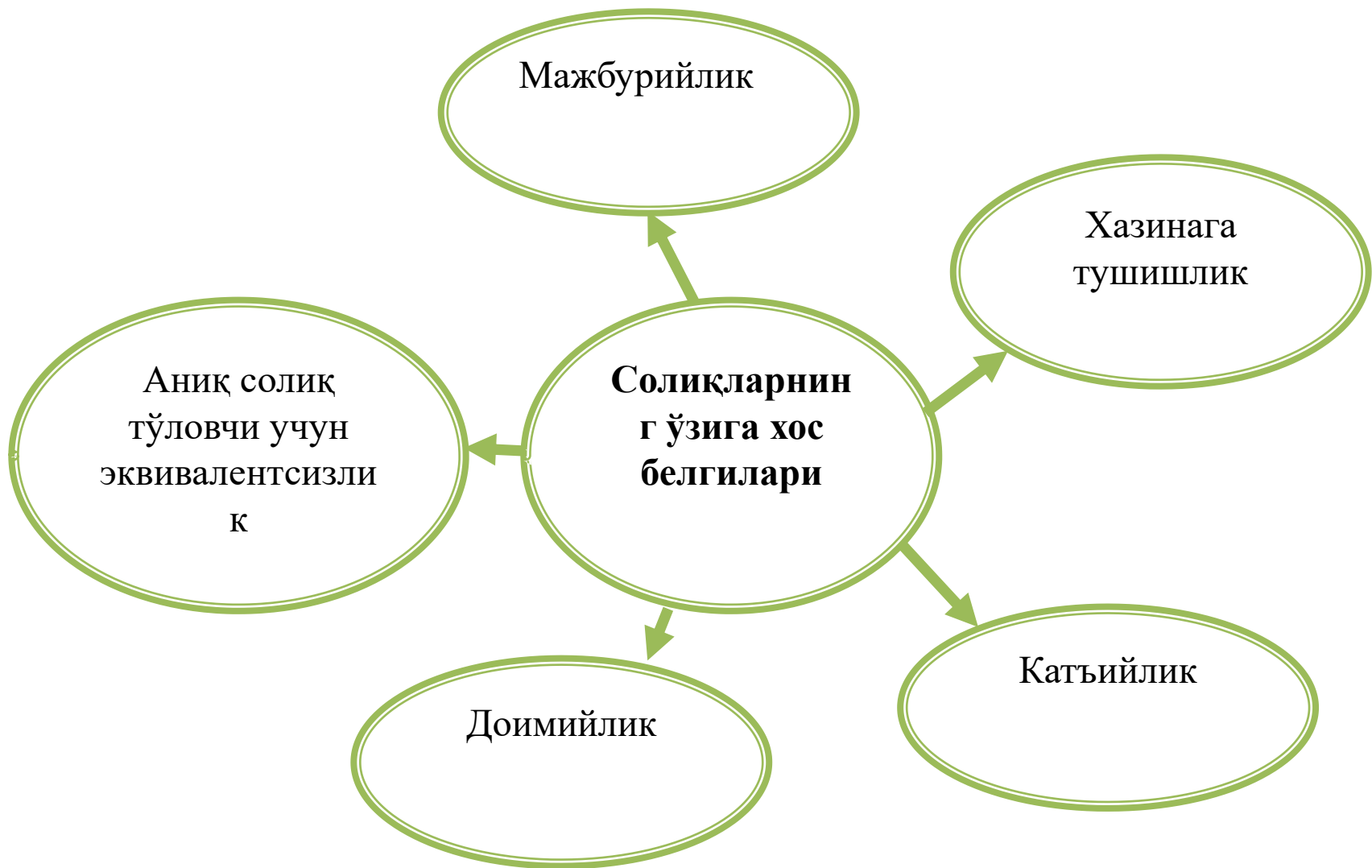
Бюджет муассасалари ва ташкилотлари ходимларининг иш ҳақи, барча турдаги пенсиялар ва ижтимоий нафақалар, стипендияларнинг миқдорини инфляция даражасидан юқорироқ даражада ошириш. Бундан кўзланган мақсад, республика аҳолисининг турмуш даражасини янада ошириш ва фуқароларга ижтимоий мададни кучайтиришдан иборат.

Жамиятни янгилаш ва ўтказилаётган ислохотларнинг асосий бўғини сифатида мактаб таълимини ривожлантириш, Давлат умуммиллий Дастурини амалга ошириш учун. Бунинг доирасида, умумтаълим мактаблари ўқитувчиларининг турмуш даражасини яхшилаш, ижтимоий-маиший ва моддий шарт-шароитлар яратиш, уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида умумтаълим мактабларининг ўқитувчиларининг, биринчи навбатда бошланғич синф ўқитувчиларининг меҳнатларини моддий рағбатлантиришни кучайтириш бўйича чоратадбирларни амалга оширилади.

Солиқларнинг турлари ва функциялари

Солиқлар мажбурий тўловни ифода этувчи пул муносабатларини билдириб, бу муносабатлар солиқ тўловчилар (ҳуқуқий ва жисмоний шахслар) билан солиқни ўз мулкига айланттирувчи давлат ўртасида юзага келади.

Солиқ муносабати булиш учун давлат мамлакатда яратилган ялпи ички маҳсулот кийматини таксимлаш йўли билан мажбуран давлат бюджетига маблағ тўплаш жараёнини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасида солиқлар тизими таркиби

Умумдавлат солиқлари

- 1.Юридик шахслар даромадига (фойдасига) солиқ..
- 2.Жисмоний шахслар даромадига солиқ..
- 3.Қўшилган киймат солиғи.
- 4.Акциз солиғи.
- 5.Ер ости бойликларидан фойдаланиш солиғи.
- 6.Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ..
- 7.Савдо ва умумий оватланиш ташкилотларидан ялпи даромад солиғи.
- 8.Божхона божи.
- 9..Давлат божи.
- 10.Кимматли қоғозларни руйхатдан ўтказиш йиғими.
- 11.Бошқа даромадлар.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар

- 1.Мол-мулк солиғи.
- 2.Ер солиғи.
- 3.Ягона солиқ..
- 4.Инфратузилмани ривожлантириш солиғи.
- 5.Жисмоний шахсларнинг транспорт ёқилғиси учун истеъмол солиғи.
- 6.Жисмоний шахслар четдан товарлар олиб келганлиги учун ягона божхона тўлови.
- 7.Савдо ҳуқуқ йиғими, шу жумладан алоҳида товарларни турларини сотиш лицензия йиғими.
8. Ишбилармонлик билан шуғулланувчи.ҳуқуқий ҳамда жисмоний шахсларни руйхатдан ўтказиш йиғими.
- 9.Бошқа тўловлар.

**Солиқлар солиққа тортиш
объектига караб**

Оборотдан олинадиган солиқлар

Даромаддан олинадиган солиқлар

Мол-мулк кийматидан олинадиган солиқлар

Ер майдонига караб олинадиган солиқлар

Солиқ юки

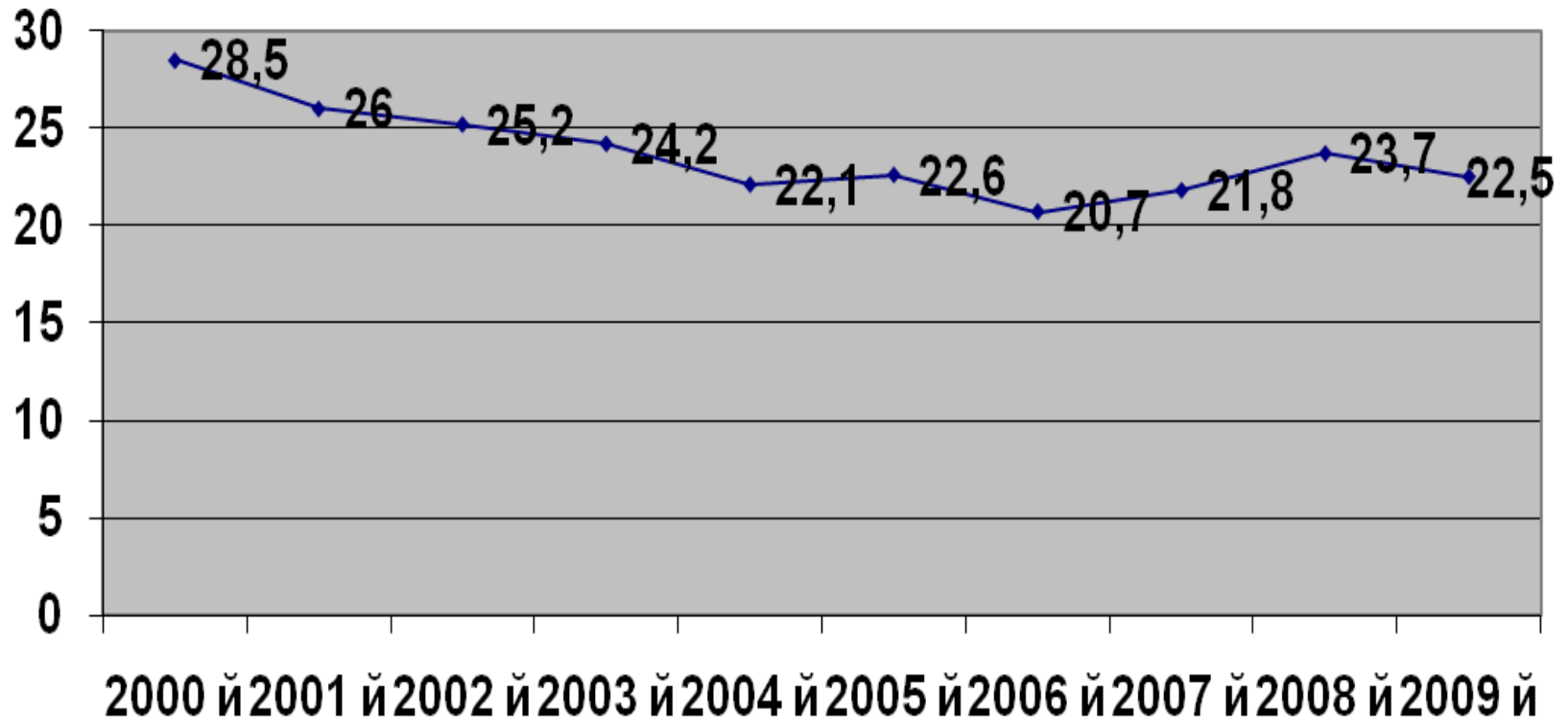
Бюджетга солиқ тушумларининг (жами солиқ тўловларининг) ЯИМдаги улуши солиқ юки дейилади. Ўзбекистонда давлат бюджети даромадларининг ЯИМдаги улуши 2000 йилда 28,5 % бўлган бўлса 2009 йилда 22,6 % ни ташкил этди. Нобюджет давлат жамғармаларини ҳам қўшиб ҳисобланадиган жамланма бюджет даромадларининг ЯИМдаги улуши сифатида аниқланадиган солиқ юкининг ҳам камайишини кузатишимиз мумкин. 2001-2007 йиллар давомида иқтисодиётга умумий солиқ юки 40 фоиздан 27 фоизгача пасайтирилди.

Ўзбекистон Республикасида солиқ сиёсати ва солиқ ислохотларининг асосий йўналишлари

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган солиқ сиёсати иқтисодиётни модернизация қилиш ва техник қайта курулантиришда солиқларнинг ролини ошириш, уларнинг рағбатлантирувчи функциясини кучайтириш, солиқларни унификация қилиш, солиқ ставкаларини пасайтириш, иқтисодиётга солиқ юкини камайтириш каби йўналишларда олиб борилмоқда.

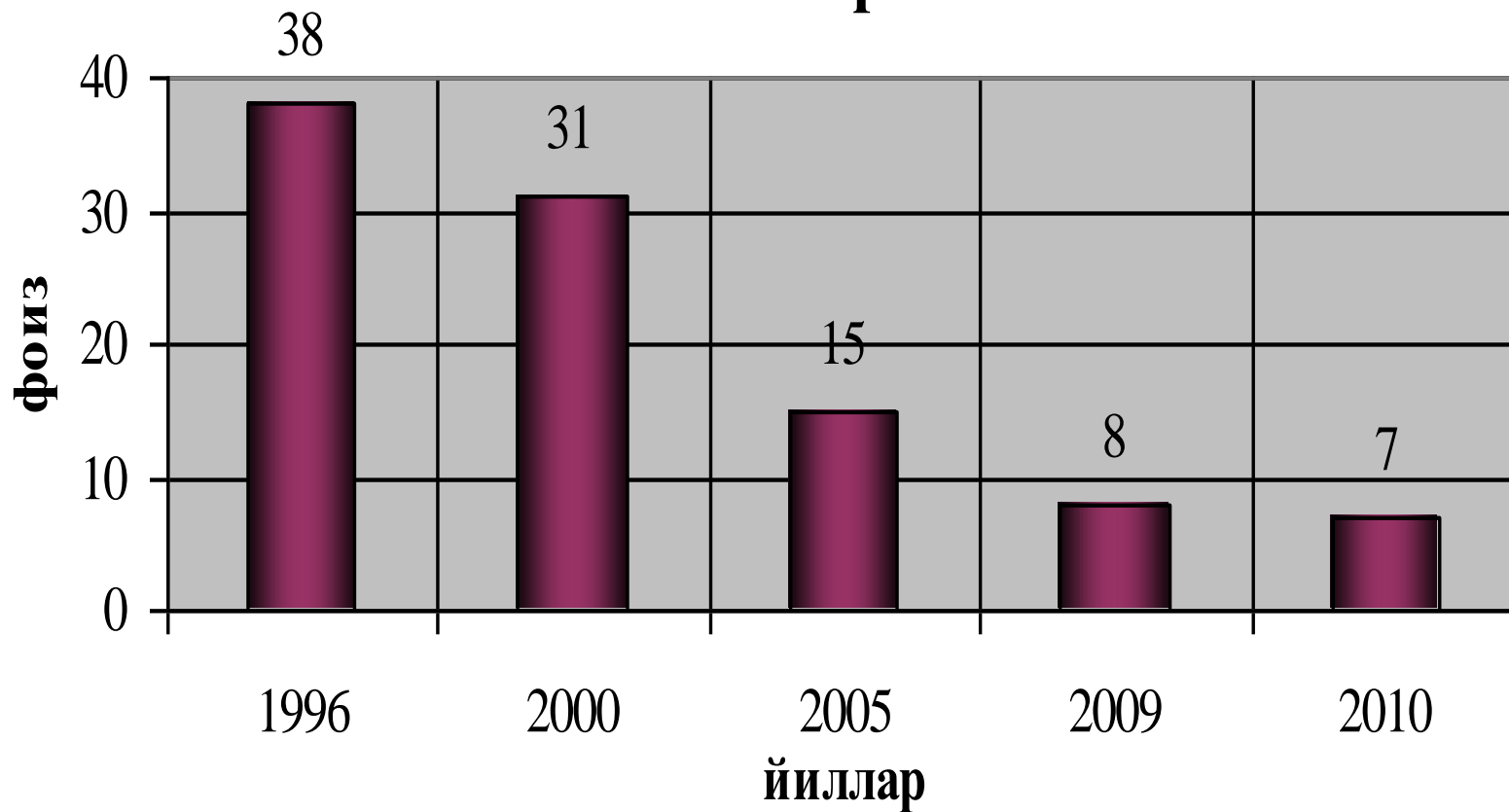
Солиқ ислохотлари бевосита солиқларнинг ставкаларини камайтириш, ресурс тўловлари ва мулк солиғи бўйича тушумларнинг давлат бюджетидаги улушини оширишга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига солиқ юки динамикаси (Солиқ тушумларининг ЯИМга нисбатан %и)

—●— Иқтисодиётга солиқ юки динамикаси

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун белгиланган солиқ ставкалари

**Ўзбекистон Республикасида юридик шахслардан
(корхона ва фирмалардан) олинадиган
фойда солиғи ставкасининг пасайиш динамикаси (%)**

Йиллар	Солиқ ставкаси
1995 й.	38
1996 й.	37
1997 й.	36
1998 й.	35
1999 й.	33
2000 й.	31
2001 й.	26
2002 й.	24
2003 й.	20
2004 й.	18
2005 й.	15
2006 й.	12
2007 й.	10
2008 й.	10
2009 й.	10
2010 й.	9

**Ўзбекистон Республикасида иш ҳақи фондидан ҳисобланадиган
Ягона ижтимоий тўлов ставкасининг пасайиб бориши динамикаси**

Йиллар	Ягона ижтимоий тўлов ставкаси (%)
2002 й.	40
2003 й.	37,2 (ўртача)
2004 й.	33
2005 й.	31
2006 й.	25
2007 й.	24
2008 й	24
2009 й	24
2010 й	25

Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ставкалари (%)

Энг кам иш хақи миқдори бўйича шкала	Йиллар						
	2001 й.	2003 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
5 баробаригача (2008 йилдан 6 баробаригача)	12	13	13	13	13	12	11
5 баробари (+1 сўм)- 10 баробаригача (2008 йилдан 6 баробари(+1 сўм)-10 баробаригача	25	22	21	20	18	17	17
10 баробари (+1 сўм) ва ундан юқори	36	32	30	29	25	22	22

**Давлат бюджети даромад қисмининг
бажарилиши (ЯИМга нисбатан % да)**

Кўрсаткичлар	2004 й.	2005й.	2006 й	2007й.	2008 й
Даромадлар жами	22.5	22.6	20.7	21.8	23.7
1. Бевосита солиқлар	6.4	6.5	6.0	6.2	6.5
2. Билвосита солиқлар	12.6	10.5	9.7	10.3	11.2
3.Ресурс тўловлари ҳамда мулк солиғи	2.6	4.5	3.6	3.54	3.6
4.Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	0.4	1.1	1.4	0.7	0.8
5. Бошқа даромадлар	0.9	1.1	1.4	1.7	1.7

Давлат бюджети даромад қисмининг бажарилиши (жамига нисбатан % да)

Кўрсаткичлар	2004 й.	2005 й.	2006 й	2007 й.	2008 й
Даромадлар жами	100	100	100	100	100
1. Бевосита солиқлар	26.5	27.0	26.6	25.7	27.4
Юридик шахслардан олинадиган фойда (даромад) солиғи	7.9	8.2	5.3	5.1	4.9
Жисмоний шахслардан толинадиган даромад солиғи	12.3	12.7	12.7	12.3	12.7
2. Билвосита солиқлар	56.0	46.4	47.0	47.4	47.1
Кўшилган қиймат солиғи	23.8	23.7	25.5	28.0	28.6
Акциз солиғи	27.0	17.5	15.5	12.6	12.8
3. Ресурс тўловлари ҳамда мулк солиғи	11.5	20.2	17.4	16.2	15.1
4. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	1.7	1.8	2.2	2.9	3.3
4. Бошқа даромадлар	4.2	4.6	6.7	7.8	7.1

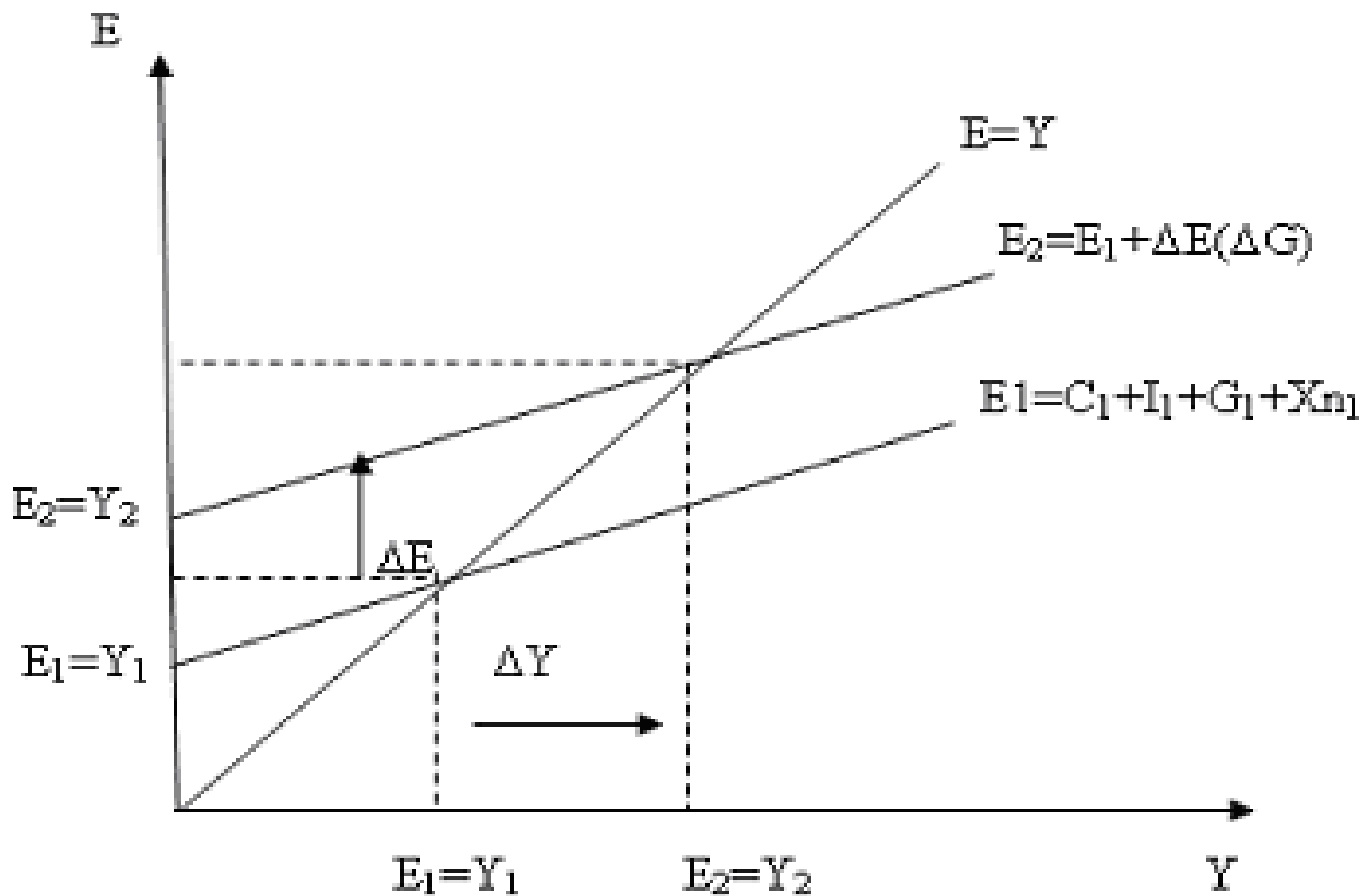
Бюджет-солиқ сиёсати деганда ноинфляцион ЯИМ ишлаб чиқариш шароитида иқтисодиётда тўлиқ бандлиликни, тўлов балансининг мувозанатини ва иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган давлат харажатлари ва солиқларини ўзгартиришни ўз ичига олган чора тадбирлар тушунилади.

Қисқа муддатли даврда бюджет-солиқ сиёсати давлат харажатлари, солиқ ва баланслашган бюджет мультипликаторлари самараси таъсири остида бўлади.

$$\Delta G \uparrow \rightarrow \Delta E \uparrow (\Delta E = \Delta C) \rightarrow \uparrow \Delta Y (\Delta Y = \Delta C \times m_g)$$

Давлат харажатларининг ΔG миқдорга ўсиши режалаштирган харажатларининг ΔE миқдорда ўсишига ва умумий харажатларнинг эгри чизиқ бўйича юқорига сурилишига олиб келади. Бу вазиятда ялпи ишлаб чиқариш ҳажми (ΔY) миқдорида ўсади.

Давлат харажатлари ўзгаришининг мультипликатив самараси

1

$$Y = \frac{1}{1-b} (a+I+G);$$

1-b

Бу ерда: $1/(1-b)$ – ёпиқ иқтисодиётда солиққа тортиш ҳисобга олинмаган вазиятда харажатлар мультипликатори;

$(a+I+G)$ – автоном харажатлар;

$b=МРС$ – истемолга чегараланган мойиллик бўлиб мультипликатор миқдорини белгиловчи асосий омилдир.

Солиққа тортиш ҳисобга олинганда

1

$$Y = \frac{1}{1-b(1-t)} (a+I+G)$$

1-b (1-t)

Бу ерда: $1 / (1-b(1-t))$ – ёпиқ иқтисодиётда харажатлар мультипликатори;

t – чегаравий солиқ ставкаси ($t = \Delta T / \Delta Y$)

Очиқ иқтисодиёт шароитида:

1

$$Y = \frac{1}{1(1-b(1-t))+m'} (a+I+G+g)$$

1(1-b(1-t))+m'

Бу ерда: $1/(1-b(1-t))+m'$ очик иқтисодиётда давлат харажатлар мультипликатори.

Солиқ мультипликация самараси давлат харажатлари сингари солиқларнинг бир марта ўзгариши оқибатида истеъмолнинг бир неча бор ўзгаришига боқлиқ.

Солиқ мультипликаторини қуйидагича тасвирлаш мумкин:

$$\frac{\Delta Y}{\Delta T} = \frac{-b}{1-b}$$

Агар давлат бюджетига барча солиқ тушумлари жорий даромад– Y динамикасига боғлиқ деб ҳисобласак солиқ функцияси $T = tY$ – кўринишни олади. Бу ҳолатда истеъмол функцияси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$C = a + b(Y - tY) = a + b(1-t)Y,$$

Солиқ мультипликатори эса қуйидаги кўринишни олади:

$$m_t = \frac{-b}{1-b(1-t)}$$

Очиқ иқтисодиётда давлат харажатлари мультипликатори ва солиқ мультипликаторини ҳисобга олганда мувозанатли ишлаб чиқариш ҳажми модели қуйидагича бўлади:

$$Y = \frac{1}{1-b(1-t)+m'} (a+I+G+g) - \frac{b}{1-b(1-t)+m'} T_a$$

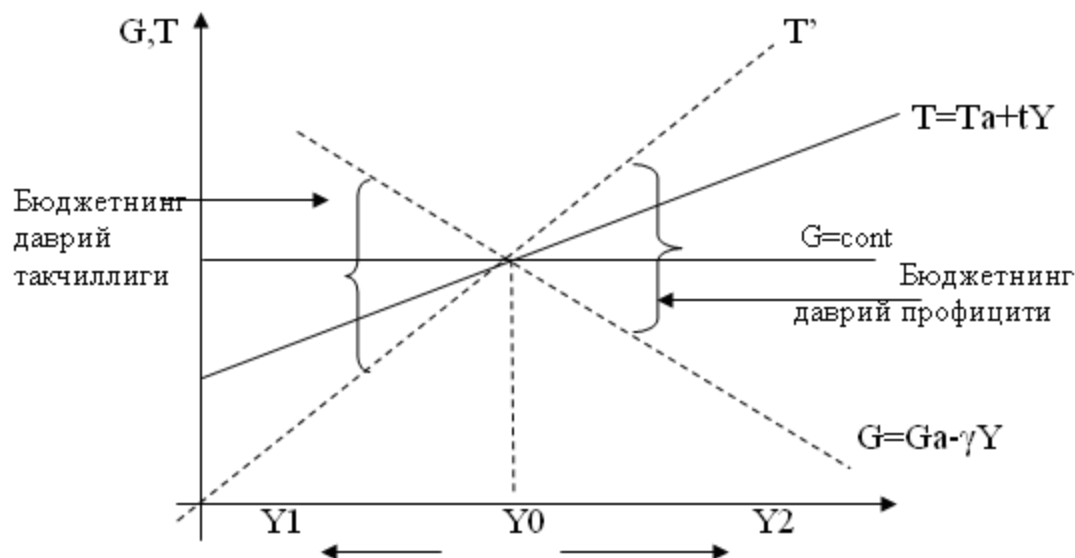
Агар давлат харажатлари ва автоном солиқлар бир хил миқдорга кўпайса мувозанатли ишлаб чиқариш ҳажми шу миқдорга тенг ёки ундан камроқ суммага кўпаяди. Буни баланслашган бюджет мультипликатори деб юритилади. Баланслашган бюджет мультипликатори бирга тенг ёки ундан кичикроқ бўлади.

Хукуматнинг бандлик даражаси, ишлаб чиқариш ҳажми, инфляция суръатлари ва тўлов баланси ҳолатини ўзгартиришга йўналтирилган махсус қарорларни қабул қилиши натижасида давлат харажатлари, солиқлар ва давлат бюджети қолдиғини мақсадли ўзгартирилиши дискрет фискал сиёсат дейилади. Дискрет фискаль сиёсат юритилганда иқтисодий пасайиш даврида жами талабни рағбатлантириш учун давлат харажатларини оширилиши ва солиқларни камайтирилиши натижасида давлат бюджети камомоди юзага келтирилади. Ўз навбатида даврий кўтарилиш пайтида бюджет ортиқчалиги юзага келтирилади.

Нодискрет фискал сиёсат

давлат харажатлари, солиқлар ва давлат бюджети қолдиғини автоматик ўзгартиришни кўзда тутаяди, у ўрнатилган барқарорлаштиргичларга асосланади. Ўрнатилган барқарорлаштиргич вазифасини прогрессив солиқ тизими ўйнайди

Бюджет тақчиллиги ва ортиқчалиги

Давлат бюджетига солиқ тушумларини
кўпайтириш

Давлат заёмларини чиқариш

Давлат бюджети
камомadini
молиялаштириш
усуллари

Пул-кредит эмиссияси

Ўзбекистон Республикасида Давлат бюджетининг бажарилиш даражаси (ЯИМга нисбатан %да)

Ўзбекистон Республикасида Давлат бюджетининг бажарилиш даражаси (ЯИМга нисбатан %да)

Кўрсаткич-лар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Дефицит (-) Профицит (+)	-1,0	-1,0	-0,8	-0,4	-0,4	0,1	0,5	1,1	1,5	0,2	0,3	0,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий таъсирлари

жаҳон бозорида талабнинг пасайиши натижасида Ўзбекистон экспорт қиладиган маҳсулотларга талаб ва уларнинг нархи тушиб кетиши
(натижада экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг молиявий-иқтисодий ҳолати ёмонлашди)

мамлакатимизга инвестиция қилиши мумкин бўлган потенциал хорижий инвесторлар молиявий аҳволининг ёмонлашуви натижасида хорижий инвестициялар миқдорининг эҳтимол тутилган пасайиши

**Инқирозга қарши чоралар
Дастурида
белгиланган
асосий чора-
тадбирлар
йўналишлари**

экспортга маҳсулот чиқарувчи корхоналарни қўллаб-қувватлаш ва барқарор ишлашини таъминлаш

маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотларига бўлган ички талабни рағбатлантириш

иқтисодиётнинг реал сектори соҳасидаги инвестицион фаолликнинг ресурс базасини кенгайтириш ва ўсишини таъминлаш

электр-энергетика соҳасини модернизациялаш, энергия сиғимини қисқартириш ҳамда энергия тежамкорлик тизимини жорий этиш

кичик бизнес ривожланишини қўллаб қувватлаш, аҳоли бандчилиги ва янги иш ўринлари ташкил этишга кўмаклашишни кучайтириш

Экспорт қилувчи корхоналарни қўллаб қувватлаш борасида 2009 йилда қўрилган фискал чоралар

корхоналарнинг бюджет, бюджетдан ташқари фондлар, коммунал хўжалиги олдидаги қарзлари бўйича пеняларни ҳисобдан ўчириш

ортиқча тўланган қўшимча қиймат солиғи суммасини корхоналарга қайтариш муддатини 10 кунга, яъни 30 кундан 20 кунгача қисқартириш

“тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган, хорижий инвеститсия иштирокида ташкил этилган корхоналарни бюджетга барча турдаги солиқ ва тўловлардан – қўшимча қиймат солиғи бундан мустасно – озод қилиш муддатини 2012 йилгача ўзайтириш”

ўз вақтида валюта тушумлари келиб тушмаганлиги учун жарима чоралари ҳисобланадиган муддатни 30 кундан 60 кунгача узайтириш ҳисобланадиган муддатни 30 кундан 60 кунгача ўзайтириш

**2012 йилнинг 1
январигача қуйидаги
солиқ ва божхона
имтиёзлари
берилмоқда**

гўшт ва сутни қайта ишлашга ихтисослашган микрофирма ва кичик корхоналар учун бўшаган маблағларни ишлаб чиқаришни техник қайта жиҳозлаш ва модернизатсия қилишга мақсадли равишда йўналтириш шарти билан ягона солиқ тўлови ставкасини 50 фоизга қисқартириш

тайёр ноозиқ-овқат товарларнинг муайян турларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарни фойда ва мулк солиқларидан, микрофирма ва кичик корхоналарни ягона солиқ тўловидан озод қилиш

Банк - тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир.

пул ва қимматли буюмларни омонатга олиб, сақлаб беради;

пул билан бўладиган ҳисоб-китоб опрецияларини, хусусан, пул тўлаш ишларини бажаради;

- чет эл валютасини сотади ва сотиб олади;

ўз қўлидаги пулни қайтариш, фоизлилик ва муддатлилик шарти билан унга (муҳтожларга) қарз (ссуда)га беради, яъни, кредит билан шуғулланади

ўз пулига акция сотиб олиб, уни бошқа соҳага жойлаштиради

**Марказий
банкнинг бош
мақсади
миллий
валютанинг
барқарорлигини
таъминлашдан
иборат бўлиб,
унинг
вазифалари**

Монетар сиёсатни ҳамда валютани тартибга солиш соҳасидаги сиёсатни шакллантириш, қабул қилиш ва амалга ошириш

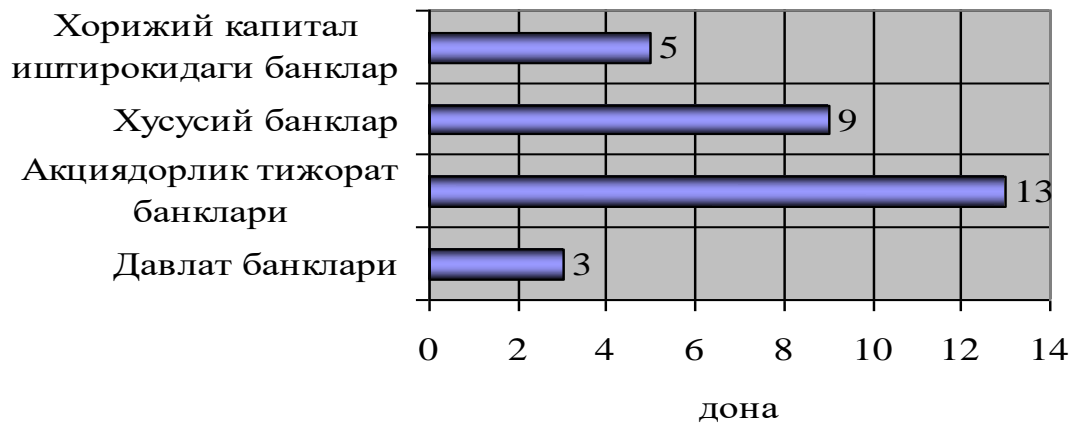
Ўзбекистон Республикасида ҳисоб-китобларнинг самарали тизимини ташкил этиш ва таъминлаш

Банклар, кредит уюшмалари ва гаровхоналар фаолиятини лицензиялаш ҳамда тартибга солиш, банклар, кредит уюшмалари, гаровхоналарни назорат қилиш, қимматбаҳо қоғозлар бланкалари ишлаб чиқаришни лицензиялаш

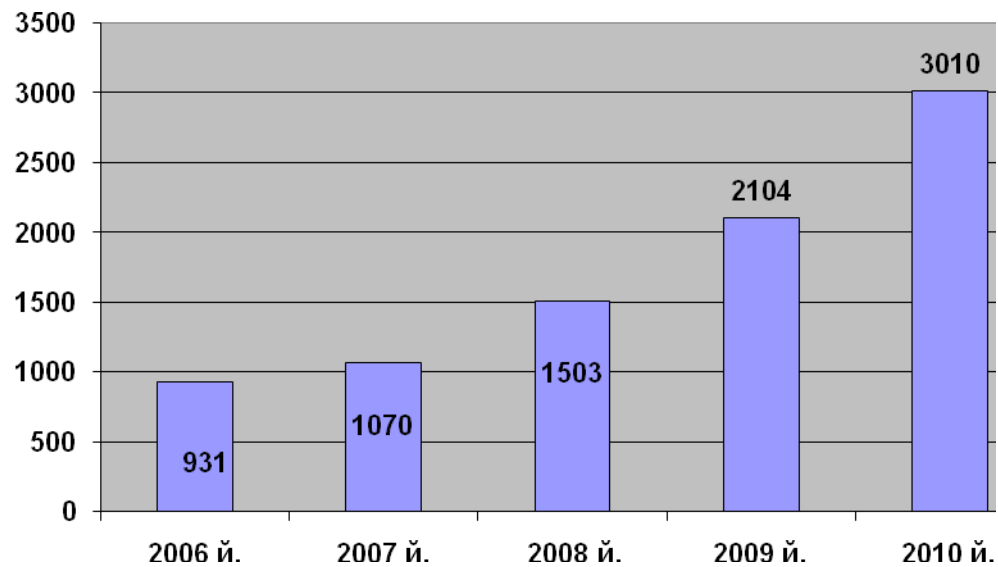
Ўзбекистон Республикасининг расмий олтин валюта резервларини, шу жумладан келишув бўйича ҳукумат резервларини сақлаш ва тасарруф этиш

Давлат бюджети касса ижросини Молия вазирлиги билан биргаликда ташкил этиш

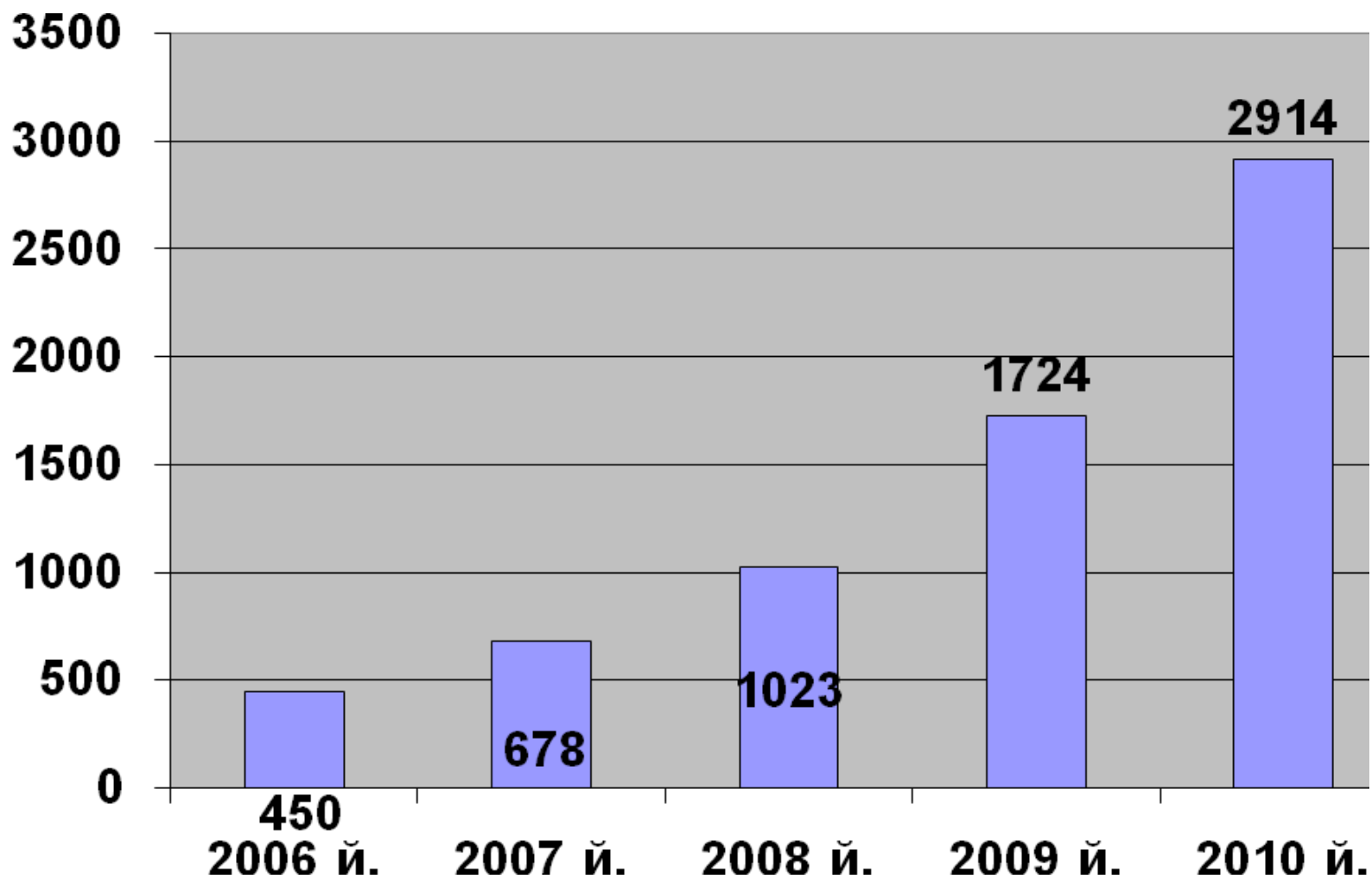
Ўзбекистон Республикасидаги банкларнинг таркиби (2010 йил 1 январь ҳолатига)

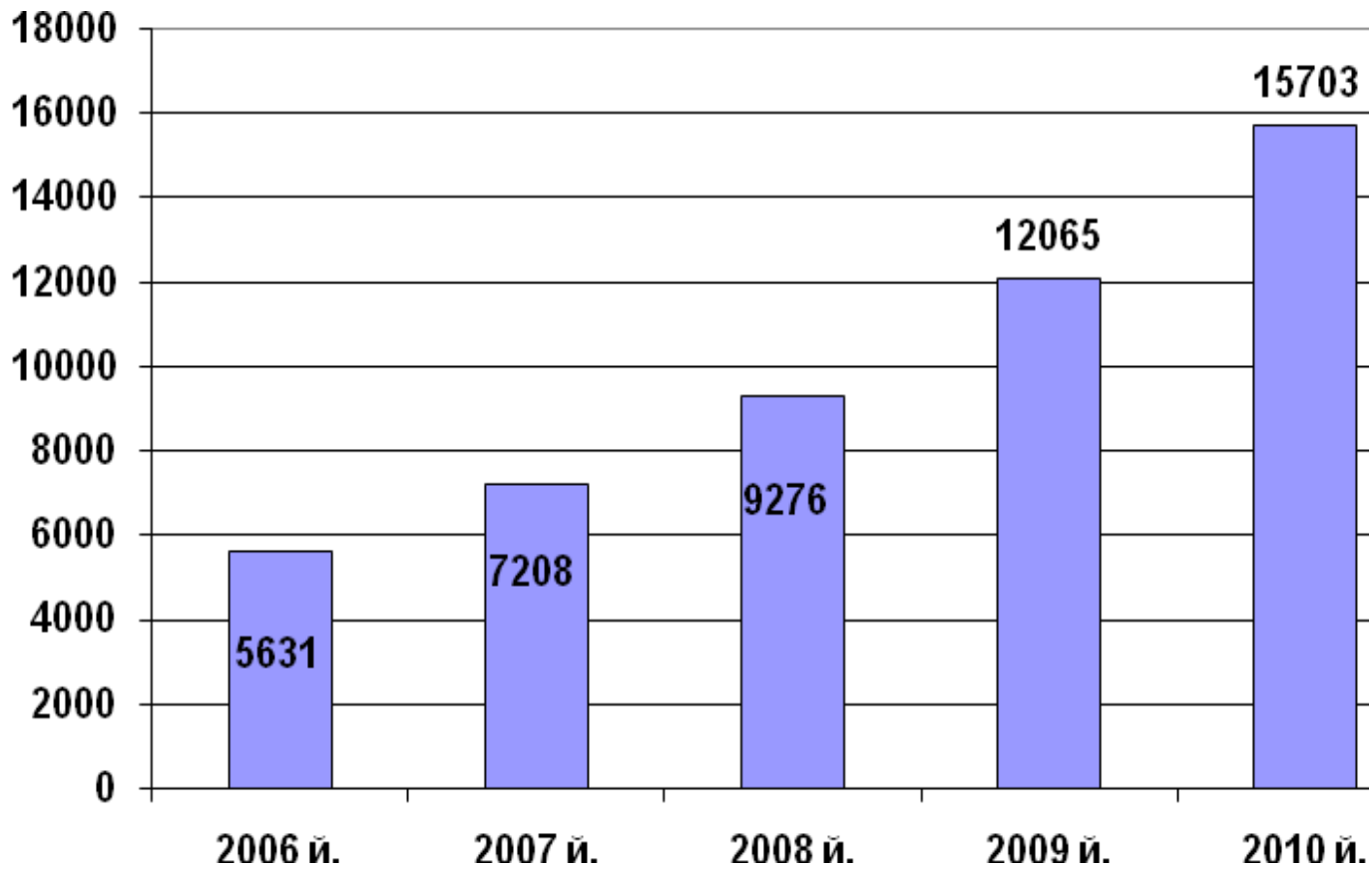
Тижорат банклари капиталининг
ўсиш динамикаси
(1 январь ҳолатига, млрд. сўм)

Ўзбекистон Республикаси кредит ташкилотларида аҳоли омонатлари қолдиғи динамикаси 1-январь ҳолатига, млрд.сўм)

Кредит ташкилотларининг жами активлари қолдиғи динамикаси
(1 январь ҳолатига, млрд. сўм)

Тижорат банклари активлари ва кредитлари динамикаси

№	Кўрсаткичлар	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.
1	Тижорат банкларининг жами активлари (млрд. сўм)	5631	7208	9276	12065	15703
2	Тижорат банкларининг жами активларининг ўсиш суръати (олдинги йилга нисбатан % да)	122	128	128	130	130
3	Берилган кредитларнинг умумий суммаси (млрд. сўм)	3853,3	4095,4	4757,4	6400	8558
4	Берилган кредитларнинг умумий суммаси нинг ўсиш суръати (ўтган йилга нисбатан %да)	113,0	106,3	116,1	134,5	133,7
5	Кичик бизнес субъектларига берилган кредит суммаси (млрд. сўм)	419,9	384,2	743,7	1251	1852

Пул-кредит сиёсати

Якуний мақсадлари:

иқтисодий ўсиш;
тўлиқ бандлилик;
нархларнинг барқарорлиги;
барқарор тўлов баланси.

Оралиқ мўлжаллари:

пул массаси;
фоиз ставкаси;
алмашинув курси

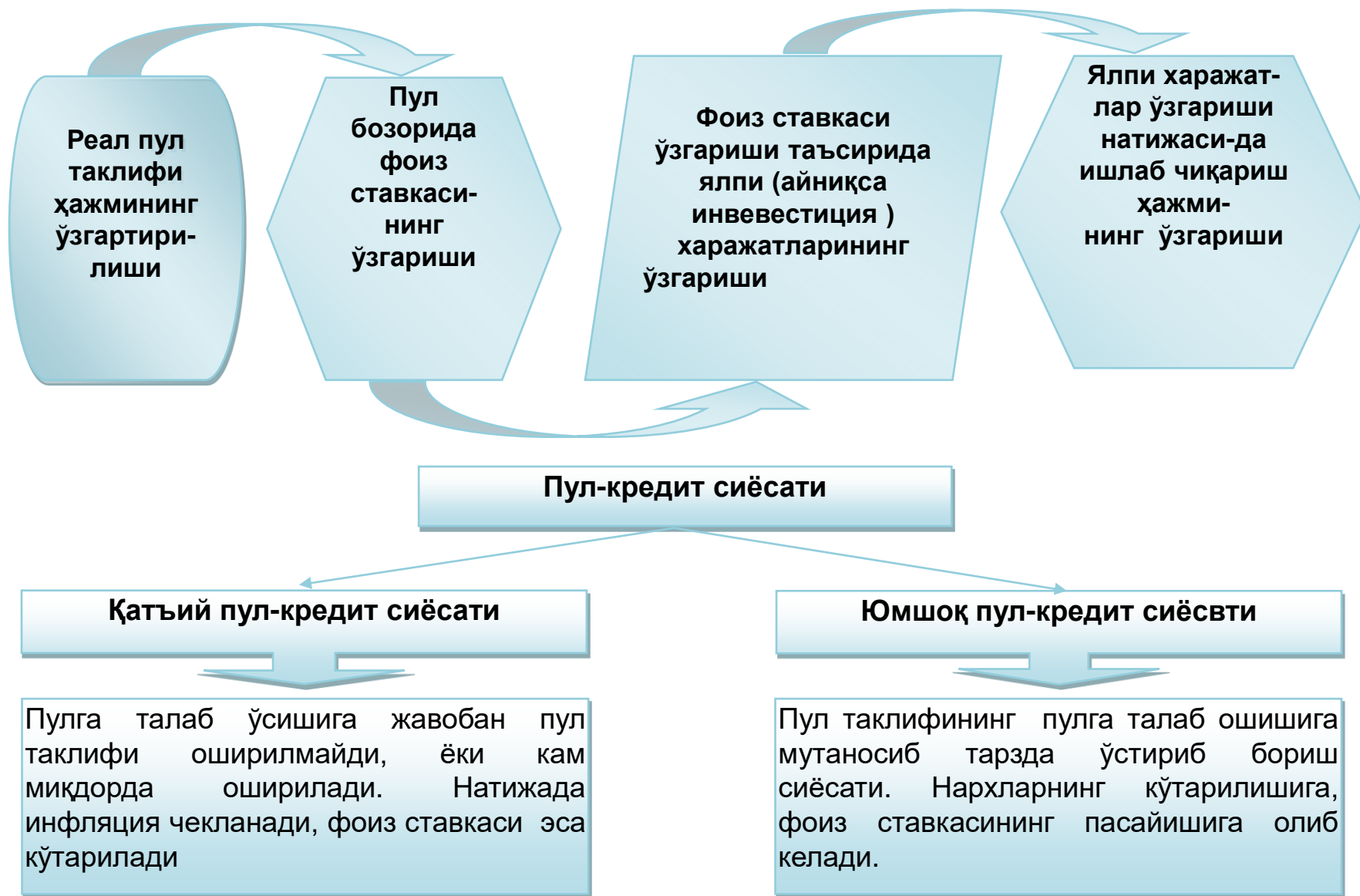
**Пул-кредит
сиёсатининг асосий
воситалари**

Ҳисоб ставкаси

Мажбурий захиралар нормаси

Очиқ бозордаги операциялар

Пул кереди́т сиёсатининг етказиш механизми

Мажбурий заҳиралар – бу, кредит мақсадлари учун ишлатилмайдиган банк омонатларининг бир қисмидир.. Заҳира нормаси икки асосий функцияни бажаради: банк ликвидлигини жорий тартибга солиш учун шароит яратади ва кредит эмиссиясини чеклайди. Марказий банк тижорат банклари Марказий банкда ушлаб туришга мажбур бўлган заҳираларнинг энг қуйи нормасини ўрнатади ва шу восита ёрдамида улар кредитлаш қобилиятига, имкониятига таъсир этади. Бу меъёр қанчалик юқори бўлса, ортиқча заҳиралар шунчалик кам ва тижорат банкларининг кредит бериш йўли билан «пулларни барпо этиш» қобилияти паст бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг мажбурий заҳиралаш нормаси

Амал қилиш санаси	Муддатсиз ва муддати 3 йилгача бўлган депозитлар бўйича	3 йилдан ортиқ муддатли депозитлар бўйича	Хорижий валютадаги депозитлар бўйича
01.06.1996 й. гача	30%	10%	0%
01.06.1996 й.дан	25%	10%	0%
01.12.1997 й.дан	20%	10%	0%
01.03.2000 й.дан	20%	20%	0%
04.07.2004 й.дан	20%	20%	0%
01.02.2005 й.дан	15%	15%	5%
01.09.2007 й.дан	13 %	13 %	13 %
01.11.2008 й.дан	15%	15%	15%
2011 й.	1 йилгача бўлган деп.у-н.15 %, 1 йилдан 3 йилгача бўлган депозитлар учун 12%	10,5%	7%

Очиқ бозордаги операциялар – Марказий банк томонидан давлат облигацияларини (қимматли қоғозларни) тижорат банклари ва аҳолидан сотиб олиш ва уларга сотиш бўйича операциялардир. Марказий банк тижорат банкларидан ёки аҳолидан бу қимматли қоғозларни сотиб олар экан, тижорат банклари захираларини сотиб олинган облигациялар миқдори ҳажмида кўпайтиради. Бу захиралар пул базасига киради, яъни юқори қувватли пуллар бўлганлиги учун пул таклифи мултипликатив кўпаяди. Марказий банк тижорат банклари ва аҳолига облигацияларни сотиш билан захираларни ҳамда тижорат банкларининг кредит бериш қобилиятини кенгайтиради. Бу ҳолда пул таклифи қисқаради.

Ҳисоб ставкаси ёки қайта молиялаш ставкаси деб Марказий банк томонидан тижорат банкларига бериладиган ссуданинг фоиз ставкаси тушунилади. Бу ссудаларни тижорат банклари айрим кўзда тутилмаган зарурат туғилганда ва молиявий аҳволи мустаҳкам бўлган ҳоллардагина оладилар. Ҳисоб ставкасининг пасайиши билан тижорат банкларида Марказий банкдан кўшимча захираларни олиш имкониятлари кенгайди. Ўз навбатида, бу тижорат банкларининг захиралардан янги кредитлар бериш билан пул таклифини кўпайтиради. Яна шундай ҳоллар мавжудки, Марказий банк ҳисоб ставкасини кўтара бориб, тижорат банклари томонидан кўшимча захираларни олиш йўлидаги тўсиқларни биров кўтаргандай бўлади ва кредитлар бериш бўйича уларнинг фаолиятини пасайтиради, шу йўл билан пул таклифини чеклайди. Агар ушбу ставка паст бўлса, унда тижорат банклари кўпроқ кредит олишга ҳаракат қиладилар. Натижада банкларнинг ортиқча захиралари ортиб боради ва муомаладаги пул массаси миқдорининг ошиб боришига олиб келади. Бу кўрсаткичлар даражаси турли мамлакатларда иқтисодий вазиятга қараб турлича мақсадда бўлади. Масалан иқтисодиётда турғунлик элиментлари кўрингач инвестицияларни қўллаб қувватлаш ва умуман иқтисодий фаолликни ошириш учун АҚШ Федерал захира тизими ҳисоб ставкасини 2002 йилда бир фоизгача қисқартирди.

Ўзбекистон Республикасида фоиз ставкаларининг ўзгариши (%)

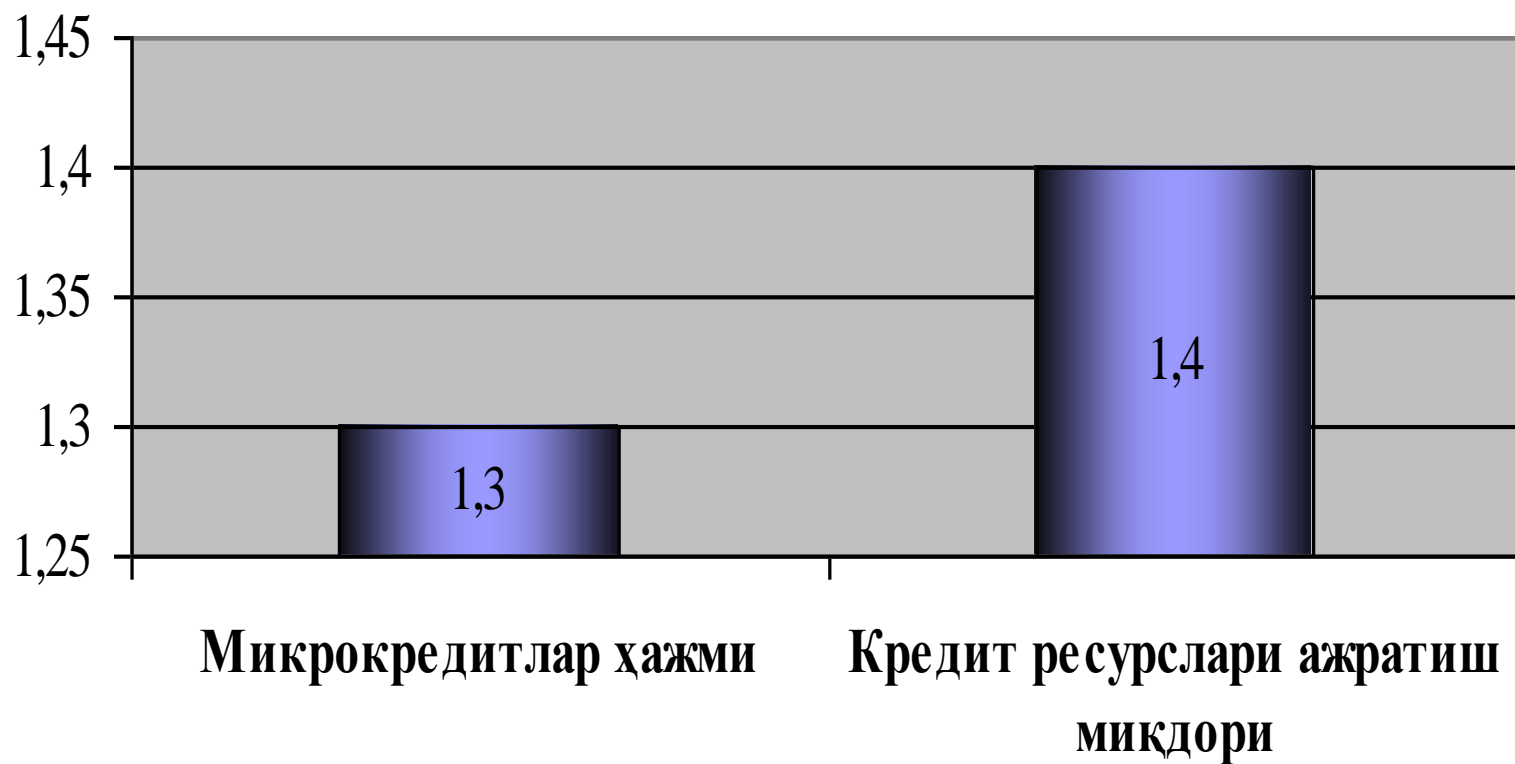
Давр	Йиллик қайта молиялаш ставкаси	Қисқа муддатли кредитлар бўйича ўртача тортилган ставка	Юридик шахсларнинг сўмдаги муддатли депозитлари бўйича ўртача тортилган ставка	Жисмоний шахсларнинг сўмдаги муддатли депозитлари бўйича ўртача тортилган ставка
2000	32,3	25,7	12,9	32,2
2001	26,8	28,0	16,0	38,1
2002	34,5	32,2	19,2	40,2
2003	27,1	28,1	17,1	36,2
2004	18,8	21,2	11,3	34,5
2005	16,0	18,8	9,6	27,1
2006	14,0*	19,4	9,8	16,7
2007	14,0	18,5	9,4	20,3
2011 й.	12%	13,8-13,2*	6,1-5,9*	9,9-9,6*

Тижорат банкларининг ресурс базасини ва банк инфратузилмасини ривожлантиришга оид чора-тадбирлар доирасида 2010 йилда тижорат банкларининг умумий капиталини кўшимча акцияларни фонд биржасида жойлаштириш орқали камида 20 фоизга ошириш, яқин икки йилда эса унинг ялпи ички маҳсулотга нисбатан ҳажмини 10 фоизга етказиш кўзда тўтилган.

Тижорат банклардаги аҳоли маблағлари ҳажмининг бир маромда ўсиб боришини таъминлаш ва доимий равишда янги жозибадор омонат турларини таклиф этиб бориш, хусусан 2010 йилда аҳоли ва хўжалик субъектларининг бўш маблағларини банкларнинг ўзоқ муддатли депозитларига жалб этишни камида 30 фоизга кўпайтириш ва бу йуналишда банклараро рақобатни янада кучайтириш муҳим аҳамиятга эга.

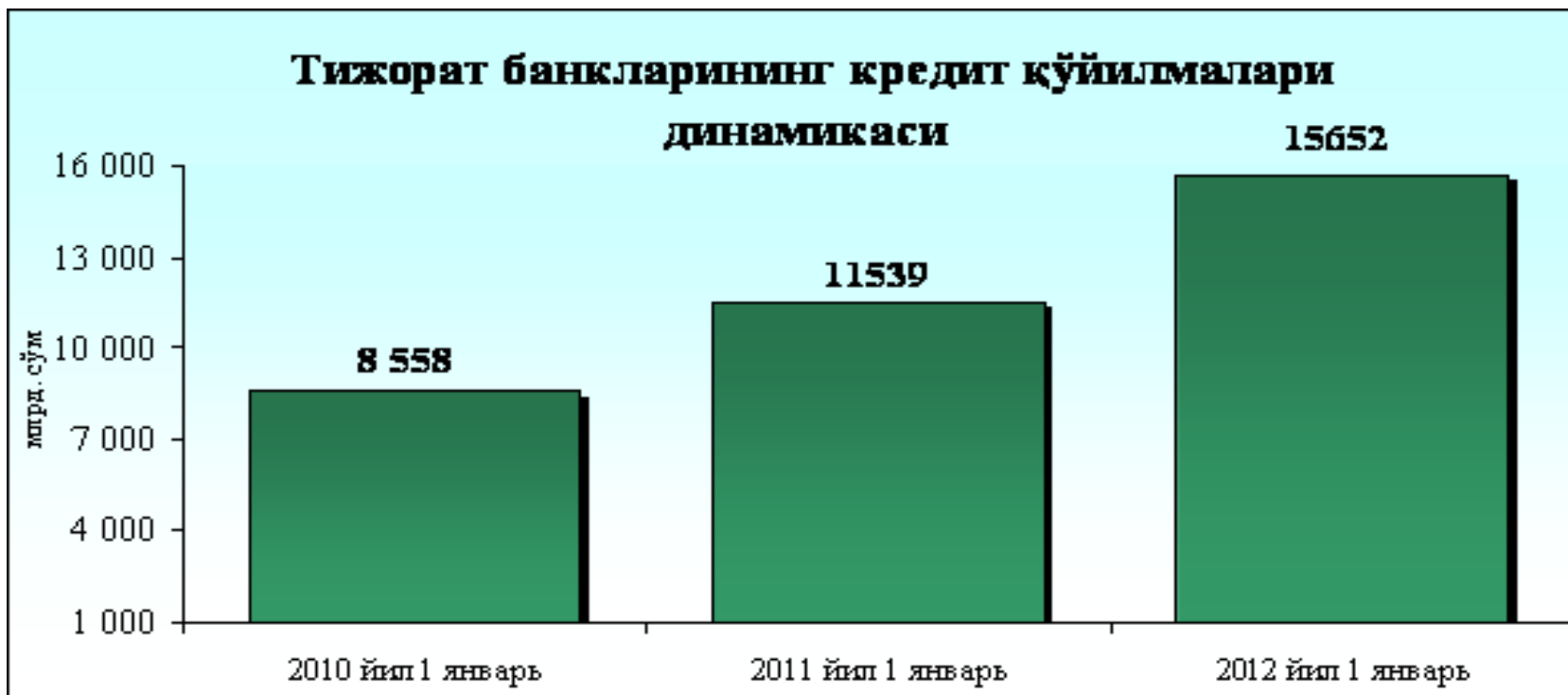
2010 йилда тижорат банклари томонидан яна 250 млрд. сўмлик кўшимча акциялар муомалага чиқарилиб, банклар устав капиталларининг оширилиши кутилмоқда. Масалан, Халқ банки кейинги 4 йил давомида ўзининг устав капиталини 10 млрд. сўмдан аввал 100 млрд. сўмга, кейин 200 млрд. сўмгача оширишни мўлжалламоқда. Ўзоқ муддатли ресурс базасини мустаҳкамлаш учун тижорат банклари томонидан 2009-2010 йилларга мўлжалланган, юридик шахслар ўртасида жойлаштириладиган 200 млрд. сўмдан кам бўлмаган ҳажмдаги ўзоқ муддатли облигациялар чиқариш жорий йилда яқунланади.

**2010 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик
корхоналарига кредит ресурслари ажратиш
миқдорининг ўсиши, баробар**

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 2010 йил учун пул массасининг мақсадли кўрсаткичларини иқтисодиётнинг 8,3 фоизлик ўсиши ҳисобига пулга бўлган реал талабнинг ошиши ва инфляция даражасининг 7-9 фоиз атрофида ушлаб турилишини инобатга олган ҳолда белгилади.

Марказий банк томонидан ташқи омиллар ҳисобига пул массасининг асоссиз ўсишини ва уларнинг инфляция даражасига таъсирининг олдини олиш мақсадида 2010 йилда монетар сиёсатнинг бозор инструментларидан кенг фойдаланиш давом эттирилмоқда

Товар ва пул бозорида умумий мувозанатга эришиш шартлари ва макроиқтисодий сиёсат тадбирларининг бу икки бозорга таъсирини умумлаштириб тадқиқ қилиш IS - LM модели ёрдамида бажарилади.

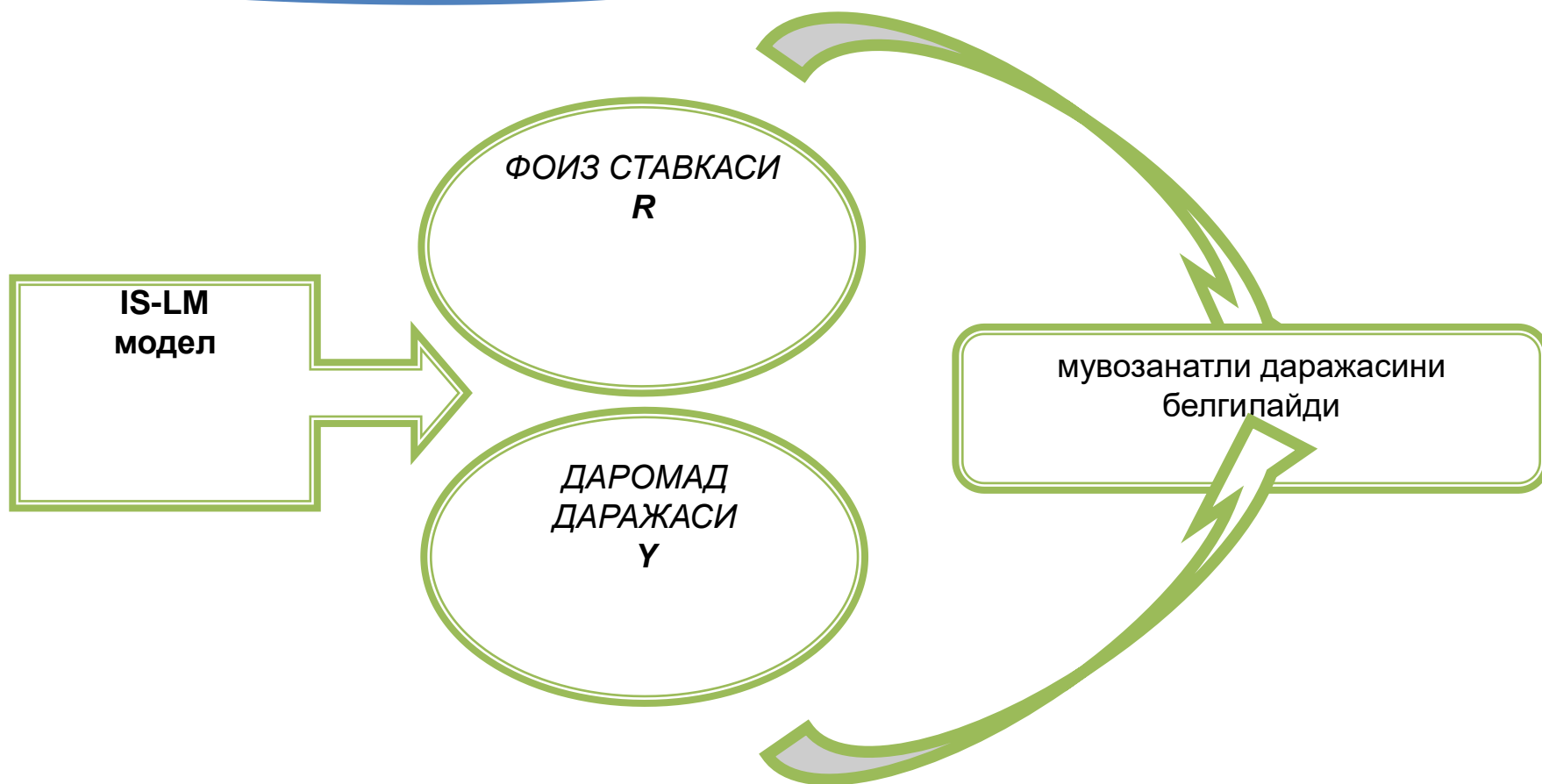
IS - LM модели биринчи марта 1937 йилда Ж.Хикс томонидан кейнснинг макроиқтисодий концепциясини изоҳлаш учун таклиф этилди ҳамда 1949 йилда А. Хансеннинг “Монетар назария ва фискал сиёсат” номли китоби нашр қилинганидан сўнг кенг ёйилди. Шу сабабли бу модел Хикс модели ёки Хикс-Хансен модели деб ҳам юритилади.

IS-LM модели қисқа муддатли даврга ҳам товарлар ҳам пул бозорида биргаликда мувозанат ўрнатилиши механизмини характерлайди. Бунда товарлар бозори деганда ҳам истеъмол ҳам инвестицион товарлар бозори тушунилади. Гарчанд истеъмол ва инвестицион товарларга талаб турли омиллар билан белгилансада IS - LM моделида улар бир бутун деб қаралади. Пул бозори деганда хазина векселлари ва тижорат қоғозлари кўринишидаги қисқа муддатли кредит воситаларини олди сотди механизми тушунилади. Бу бозорни облигациялар бозоридан фарқлаш зарур. Пулнинг облигацияларда ифодаланган нисбий баҳоси облигациялар бўйича фоиз ставкасидир.

“IS - LM модели (инвестициялар-жамғармалар, ликвидлиликни афзал кўриш – пул) – ялпи талаб функциясини белгилловчи иқтисодий омилларни аниқлаш имконини берувчи товар-пул мувозанатим модели”*. АД-AS моделида товар ва пул бозорларининг алоқаси эътиборга олинган эди. Яъни товарлар ва хизматлар баҳоларининг кўтарилиши пулга бўлган талабни ошириши бу эса ўз навбатида фоиз ставкасининг кўтарилишига олиб келиши, оқибатда инвестиция харажатлари ва умуман ялпи харажатлар камайиши АД-AS моделида кўзда тўтилган эди. IS-LM модели АД-AS моделини қисқа муддатли даврга аниқлаштиради ва бу моделда ҳар иккала бозор ягона макроиқтисодий тизимнинг секторлари сифатида намоён бўлади.

IS-LM модели товарлар ва хизматлар, ҳамда пул секторларида таркиб топган шaroитларга боғлиқ тарзда фоиз ставкаси R билан даромад даражаси Y нинг мувозанатли даражасини белгилайди.

IS-LM (инвестиция - жамғармалар, ликвидлилиқнинг афзаллиги - пул) модели фоиз ставкаси R билан даромадлар Y нинг бир вақтнинг ўзида ҳар иккала бозорда мувозанатни таъминлайдиган комбинацияларини топиш имконини беради.

**Моделнинг
асосий
тенгламалари
қуйидагилар:**

1. $Y = C + I + G + X_n$ — асосий макроиқтисодий айният.

2. $C = a + b(Y - T)$ — истеъмол функцияси, бу ерда $T = T_a + tY$.

3. $I = e - dR$ — инвестиция функцияси.

4. $X_n = d - mY - nR$ — соф инвестиция функцияси.

5. $M/P = kY - hR$ — пулга талаб функцияси..

IS-LM моделнинг

Эндоген
ўзгарувчилари
даромадлар
даражаси- Y
ва фоиз ставкаси
 $-R$

Экзоген
ўзгарувчилари G ,
 M_s ва чегаравий
солиқ ставкаси t

a, b, c, d, m', n, k ва h
эмпирик
коэффициентлар
бўлиб мусбат ва
нисбатан
барқарордир

IS-эгри чизиғи товарлар хизматлар бозорида фоиз ставкаси R ва даромадлар даражаси Y нинг комбинацияларини характерловчи, бир вақтнинг ўзида асосий макроиқтисодий айният, истеъмол, инвестиция ва соф экспорт функциялари қондириладиган нуқталарнинг геометрик жойлашувини характерлайди. Бу эгри чизиқнинг ҳар бир нуқтасида инвестициялар ва жамғармалар ўзаро тенг бўлади.

E

E=Y

E₁

$$E_2 = E_1 \cdot \Delta E(\Delta I)$$

ΔI

Кейнс хочи

Y

R

Инвестиция функцияси

IS-эгри чизиги

R₂

R₁

I

IS

I₂

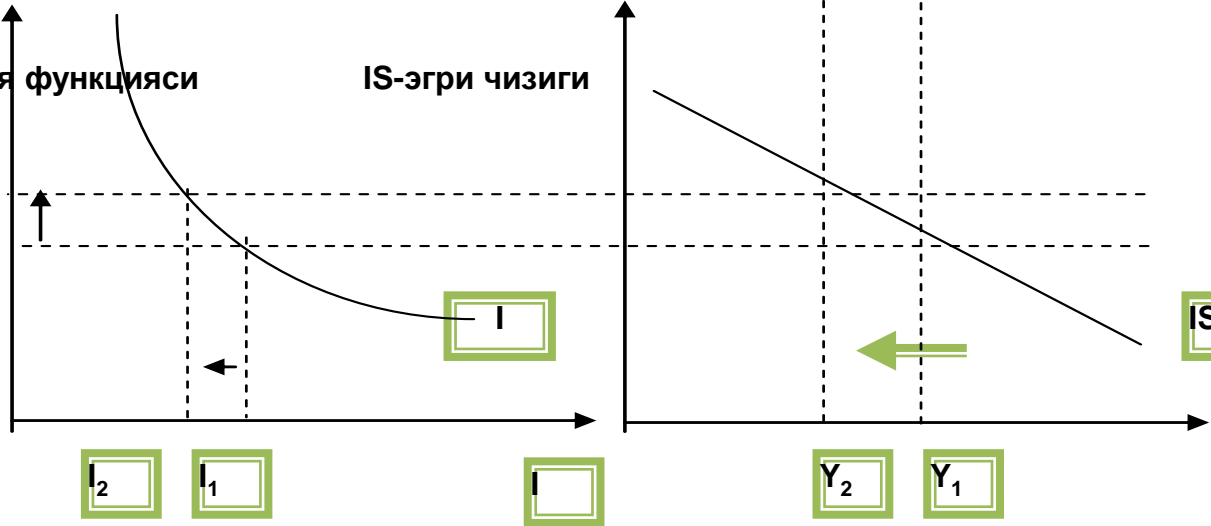
I₁

I

Y₂

Y₁

Y

R ўзгармаган ҳолда IS эгри чизиғининг ўннга ёки чапга силжиши қуйидаги омиллар таъсирида рўй беради:

- истеъмол харажатлари даражаси;

- давлат хариди даражаси;

- соф солиқлар (солиқлар - субсидиялар - трансфертлар);

- инвестициялар ҳажмининг (R нинг мавжуд ставкасида) ўзгариши.

IS тенгламасини истеъмол, инвестиция ва соф экспорт функциялари тенгламаларини асосий макроиқтисодий айнаётга қўйиб, уни R ва Y га нисбатан ечиб топилади.

R га нисбатан топилган IS тенгламаси:

$$R = \frac{a + e + g}{d+n} - \frac{1-b(1-t) + m'}{d+n} Y + \frac{1}{d+n} G - \frac{b}{d+n} T_a,$$

бу ерда $T = T_a + tY$

Y га нисбатан топилган IS тенгламаси:

$$Y = \frac{a + e + g}{1-b(1-t) + m'} - \frac{1}{1-b(1-t) + m'} G - \frac{b}{1-b(1-t) + m'} T_a - \frac{d+n}{1-b(1-t) + m'} R$$

бу ерда $T = T_a + tY$

$(1-b(1-t) + m') / (d+n)$ IS эгри чизиғининг Y ўқиға нисбатан оғиш бурчагини кўрсатади ва фискал ҳамда пул кредит сиёсати самарадорлигининг нисбий параметрларидан бири ҳисобланади

LM эгри чизиғи ўзгармас нархлар шароитида пул воситалари бозорида вужудга келадиган фоиз ставкаси ва даромадлар даражаси ўртасидаги ўзаро боғлиқликни акс эттиради.

LM эгри чизиғининг ҳар бир нуқтасида пулга талаб M_d пул таклифи M_s га тенг бўлади (liquidity Preference = Money Supply). Пул бозорида бундай мувозанатга даромад Y нинг ошиши билан фоиз ставкаси R кўтарилсагина эришилади.

Маълумки, пулга талаб миқдорига фоиз ставкасидан ташқари даромадлар даражаси ҳам таъсир кўрсатади. Даромадлар юқори бўлса, харажатлар ҳам кўп бўлади. Бу эса, ўз навбатида истеъмол ва бошқа харажатлар учун пулга талабни ошишига олиб келади. Шундай қилиб, даромадлар даражасининг юқорироқ бўлиши пул талабини оширади. Бошқача айтганимизда, даромад ва пулга талаб динамикаси ўртасида тўғри боғлиқлик мавжуд.

Пулга талаб функциясини қуйидагича ёзамиз:

$$M/P = f(R; Y)$$

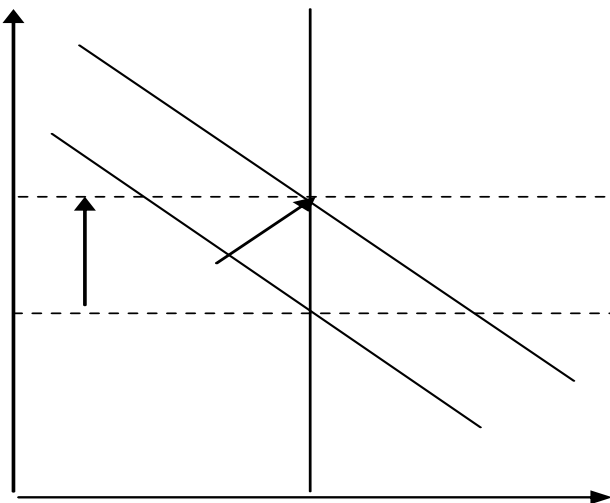
Пул бозори ҳолатини белгиловчи кўрсаткичлар ўртасидаги бундай ўзаро муносабатларни қуйидаги чизмаларда (13-слайд) тасвирлаймиз.

LM эгри чизиғи ўзига хос конфигурацияга эга: горизантал қисм ва вертикал қисм. LM эгри чизиғининг горизантал қисми фоиз ставкаси R нинг минимал даражасидан пасая олмаслигини англатса, вертикал қисм фоиз ставкаси R нинг максимал даражаси чегарасидан ташқарида ҳеч ким ўз маблағларининг ликвид (пул) шаклида ушлаб турмаслигини ва уларни қимматли қоғозларга айлантиришини англатади.

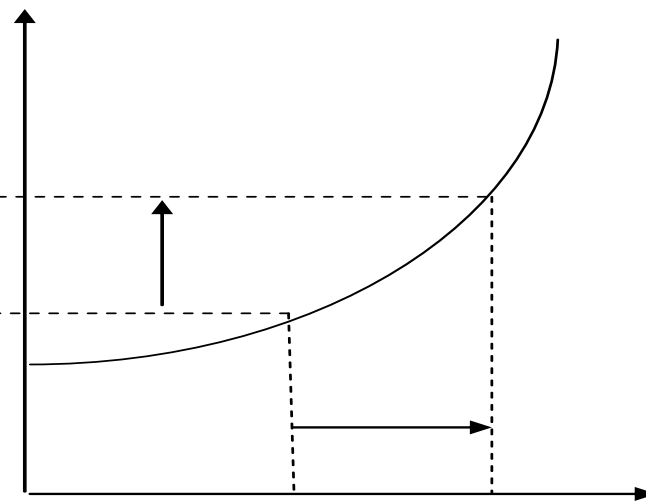
M/P

R

Пул бозоридаги мувозанат графиги

LM эгри чизиғи графиги

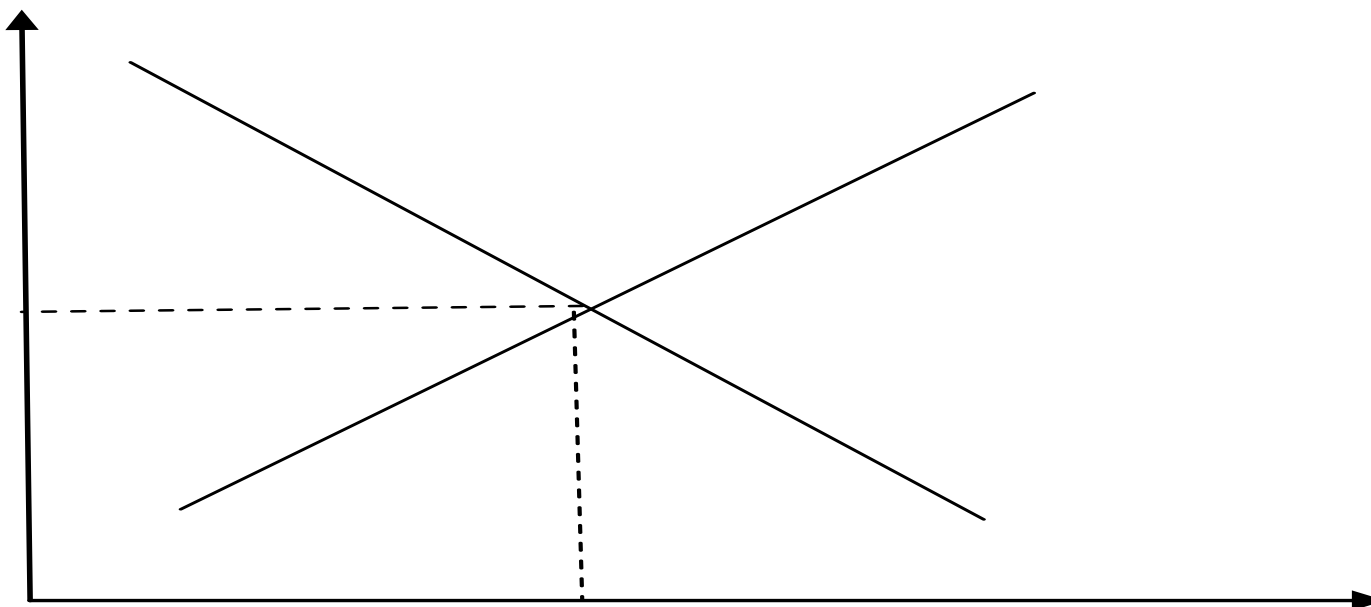

IS-LM эгри чизиклари кесишадиган нуқта IS-LM моделидаги иқтисодий мувозанат ҳолатини кўрсатади. Бу нуқта ўзида шундай фоиз ставкаси « R » ни ва даромад даражаси « Y » ни аниқлайдики, бунда товарлар ва хизматлар бозорида талаб ва таклиф ҳамда реал пул маблағларига бўлган талаб ва уларнинг таклифи ўзаро тенг бўлади.

IS – LM моделидаги иқтисодий мувозанат

Бу ерда : R^* -мувозанатли фоиз ставкаси; Y^* - мувозанатли даромад ҳажми.

IS ва LM эгри чизикларининг ўзаро кесишиши пул таклифи инвестициялар ва жамғармаларни ўзаро тенглаштирувчи фоиз ставкаси шаклланиши учун етарли эканлигини англатади.

IS – LM моделидаги иқтисодий мувозанат

Бу ерда : R^* -мувозанатли фоиз ставкаси; Y^* - мувозанатли даромад ҳажми.

IS ва LM эгри чизикларининг ўзаро кесишиши пул таклифи инвестициялар ва жамғармаларни ўзаро тенглаштирувчи фоиз ставкаси шаклланиши учун етарли эканлигини

Иқтисодий ўсиш

Иқтисодий ўсиш тўлиқ бандлилик шароитига мос келувчи потенциал ишлаб чиқа-риш даражасини узоқ муддатли кўпайиши тенденциясини англатади.

Иқтисодий ўсиш жами таклифнинг ўсишини ёки бошқача айтганимизда, ҳақиқий ва потенциал ЯИМ ҳажмининг ошишини билдиради.

Иқтисодий ўсишнинг ўлчаниши

Биринчи усулда иқтисодий ўсиш реал ЯИМ ни ўтган даврга нисбатан ўзгариши сифатида аниқланади ва мамлакатнинг умумиқтисодий имкониятлари динамикасини аниқлаш учун ишлатилади.

Бунда жорий йилдаги реал ЯИМ (Y_t) ҳажмининг базис йилдагига (Y_{t-1}) (асосан олдинги йилга) нисбатан фоиз кўринишидаги ўсиши аниқланади:

$$\Delta Y = \frac{Y_t}{Y_{t-1}} \times 100$$

Иккинчи усулда иқтисодий ўсиш аҳоли жон бошига тўғри келадиган реал ЯИМ нинг ўтган даврга нисбатан ўзгариши сифатида аниқланади.

Иқтисодий ўсиш назарияси ва моделларида ЯИМ ўрнига СИМ, ЯМД, СМД кўрсаткичларидан ҳам фойдаланилиши мумкин.

Иқтисодий ўсишнинг таклиф омиллари

Иқтисодий ўсишнинг таклиф омиллари уни физик (ашёвий) жиҳатдан таъминлайди. Бу гуруҳга қуйидаги омиллари киритилади:

- табиий ресурслар сони ва сифати;
- меҳнат ресурслари сони ва сифати;
- асосий капитал ҳажми;
- технологиялар ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш;
- жамиятда тадбиркорлик малакаларининг ривожланиши даражаси

Иқтисодий ўсишнинг талаб ва тақсимот омиллари

- бозорнинг монополлашуви даражасини пасайиши;
- иқтисодиётдаги солиқ муҳити;
- кредит-банк тизими самарадорлиги;
- истеъмол, инвестиция ва давлат харажатларининг ўсиши;
- экспорт ҳажмининг ўсиши;
- иқтисодиётда ишлаб чиқариш ресурсларини қайта тақсимлаш имкониятлари;
- даромадларни тақсимлашнинг шаклланган тизими

Иқтисодий ўсишнинг типлари

Агар ўсиш қўшимча ресурсларни жалб этиш ҳисобига таъминланса ва жамиятдаги ресурслардан фойдаланишнинг шаклланган ўртача самарадорлиги даражасини оширмаса экстенсив иқтисодий деб аталади.

Иқтисодий ўсишнинг интенсив типни ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига боғлиқ. У фойдаланилаётган ресурс бирлигига тўғри келадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришни, ишлаб чиқаришнинг техник хусусиятларини яхшилашни кўзда тутди. Бундай жарёнлар намоён бўлади:

- фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш ва ишлаб чиқаришни янгилашда;
- ходимлар малакасини оширишда;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш, ассортиментини янгилашда

Иқтисодий ўсишнинг Е.Домар моделининг таклиф тенгламаси

$\Delta Y_s = \Delta K \alpha$, ΔK инвестициялар ҳисобига таъминланганлиги учун тенгикни:

$\Delta Y_s = I \alpha$ деб ёзиш мумкин. , бунда, α – капитал қуйилмалар(инвестициялар)нинг чегаравий унумдорлиги. Агар бир йилда ялпи ишлаб чиқаришни 1 млрд. сўмга ошириш учун 4 млрд сўм инвестиция талаб этилса $\alpha = 0,25$ бўлади.

$\alpha = \Delta Y_s / I$ бир сўмлик инвестиция ҳисобига яратилган янги маҳсулот миқдорини кўрсатади.

2. Талаб тенгламаси қуйидаги кўринишга эга

$\Delta Y_d = \Delta I (1/\mu)$, бу ерда $1/\mu$ – харажатлар мультипликатори,

μ –жамғаришга чегараланган мойиллик.

Бу тенглама миллий даромад ΔY_d , ёки ялпи талаб қўшимча инвестицияларнинг мультипликатив кўпайишига тенг миқдорда ўсишини кўрсатади.

Иқтисодий ўсишнинг Е.Домар моделининг талаб тенгламаси

Даромадлар ва ишлаб чиқариш қувватларининг қўшимча ўсиш суръатлари тенглиги тенгламаси:

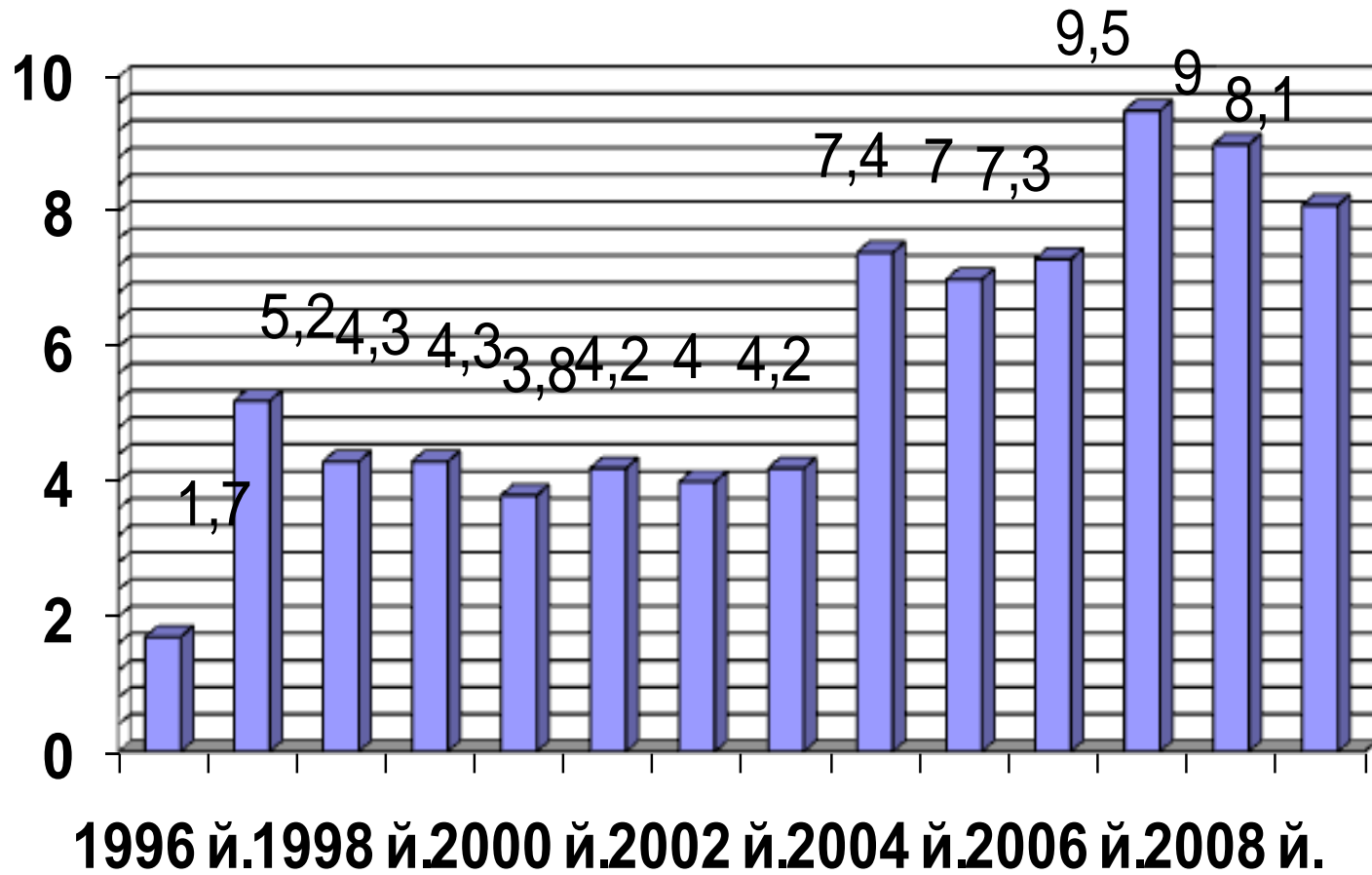
$$\Delta I (1/\mu) = I \alpha$$

Бу тенгламани ечиб суйидаги натижани оламиз:

$$\Delta I / I = \mu \alpha$$

$(\Delta I / I)$ – инвестицияларнинг йиллик ўсиш суръати бўлиб, ишлаб чиқариш қувватларини ошириш ёрдамида тўлиқ бандликни таъминлаб туриш учун $(\mu \alpha)$ миқдорга тенг бўлиши керак. Бундан хулоса шуки инвестицияларнинг мутаносиб ўсиш суръати жамғаришга чегараланган мойиллик ва инвестицияларнинг унумдорлиги (капитал қайтими) даражаларининг ҳосиласи экан

Ўзбекистон Республикасида ЯИМнинг ўсиш суръати (олдинги йилга нисбатан % да)

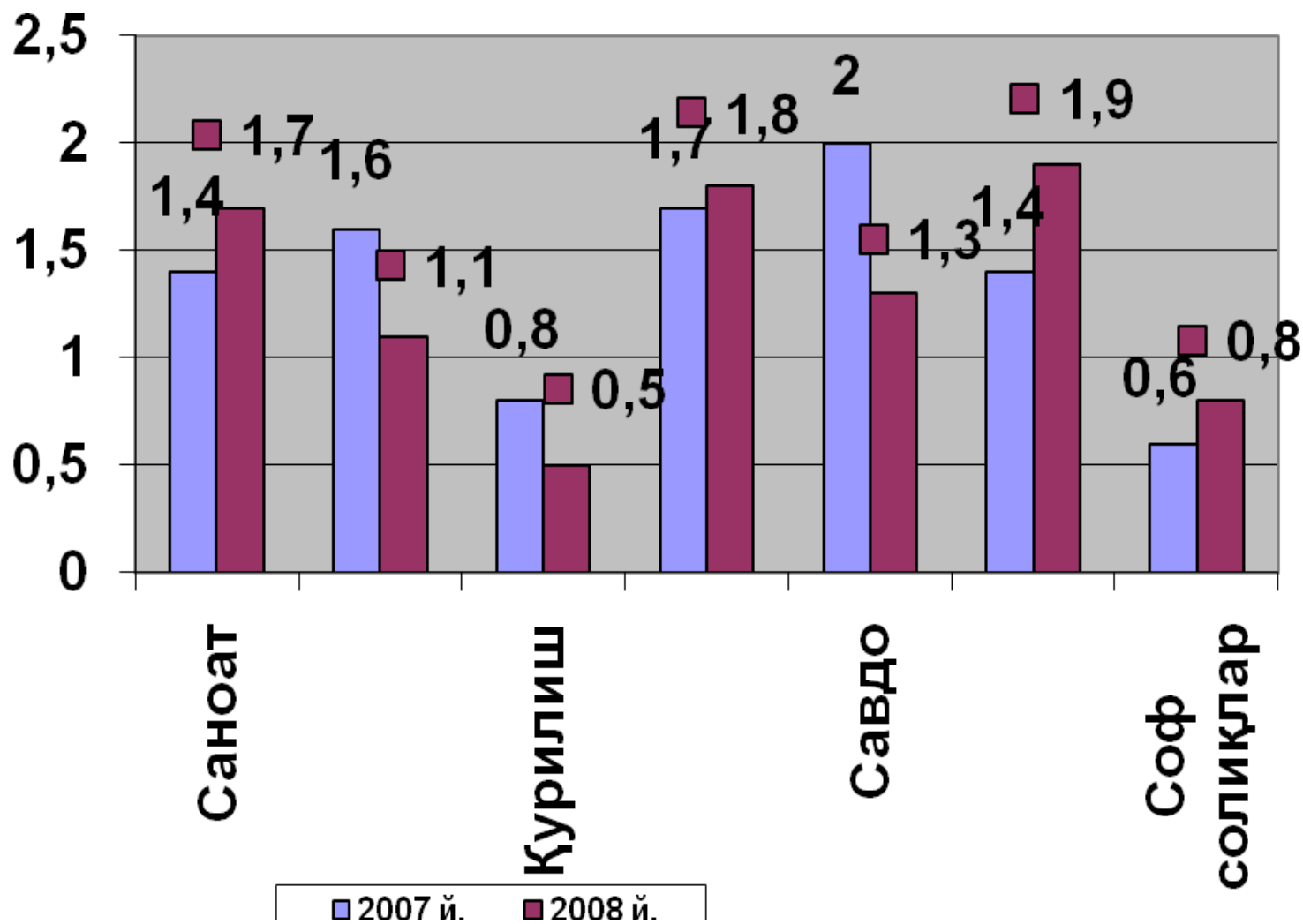

■ ЯИМнинг ўсиш суръати

Ўзбекистон Республикасида ЯИМнинг ўсишида умумий талаб алоҳида элементларининг улуши

	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Ялпи ички маҳсулот	3.8	4.2	4.0	4.2	7.4	7.0	7.5	9.5	9,0
Хусусий истеъмол	5.2	4.2	2.3	4.7	3.6	3.7	6.3	4.5	5,5
Давлат бошқарув органлари истеъмоли	0.3	0.3	0.6	0.4	0.3	0.8	0.3	0.3	0,5
Асосий капиталга инвестициялар	0.2	1.0	1.0	1.0	1.6	1.3	2.0	2.1	2,5
Экспорт	0.2	0.8	1.8	2.8	10.8	6.5	5.1	5.5	3,2
Талабнинг бошқа элементлари	-2.2	0.4	1.9	-4.7	-8.9	-5.3	-6.4	-2.9	-2,7

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ўсишда тармоқларнинг ҳиссаси (%)

Иқтисодий ўсишнинг неоклассик ва неокейнсча моделлари асосларидаги фарқлар

Неокейнсча моделлар (Е.Домар ваР Харрод моделлари):

- иқтисодий ўсиш фақат инвестициялар динамикасига боғлиқ деб қаралади (яъни бир омилли моделлар);
- ишлаб чиқариш омиллари субститут эмас, яъни бир-бирини ўзаро алмаштира олмайди деб қаралади;
- Леонтъевнинг ишлаб чиқариш функциясига асосланади.

Неоклассик моделлар (Р. Солоу модели):

- иқтисодий ўсиш барча омилларга боғлиқ деб қаралади, яъни кўп омилли моделлар;
- ишлаб чиқариш омиллари субстиутлардир, яъни, капитал ва меҳнат бир-бирини ўзаро алмаштира олади деб ҳисобланади;
- Кобба-Дугласнинг ишлаб чиқариш функциясига асосланади;

Р.Солоу модели мутаносиб иқтисодий ўсишнинг зарур шарти ялпи талаб ва ялпи таклифнинг тенглиги ҳисобланади. Моделда ялпи таклиф Кобба-Дугласнинг ишлаб чиқариш функция билан ифодаланган, яъни

$$Y = f(L, K, N),$$

Моделда юқори техник ривожланиш босқичида ернинг кичик аҳамиятга эгаллиги туфайли ишлаб чиқариш фақат меҳнат ресурслари ва капиталга боғлиқ деб олинган, яъни $Y = f(L, K)$.

Функциянинг кенгайтирилган кўриниши қуйидагича:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L) L + (\Delta Y / \Delta K) K$$

Бунда $\Delta Y / \Delta L$ – меҳнатнинг чегаравий маҳсулоти (MPL)

$Y / \Delta K$ – капиталнинг чегаравий маҳсулоти. ((MPK)

Моделда ялпи талаб инвестицион ва истеъмол харажатлари билан белгиланади деб олинади.

$$Y = C + I$$

Давлат харажатлари ва соф экспорт кўрсаткичлари ҳам истеъмол ва инвестициялар таркибига киритиб юборилади.

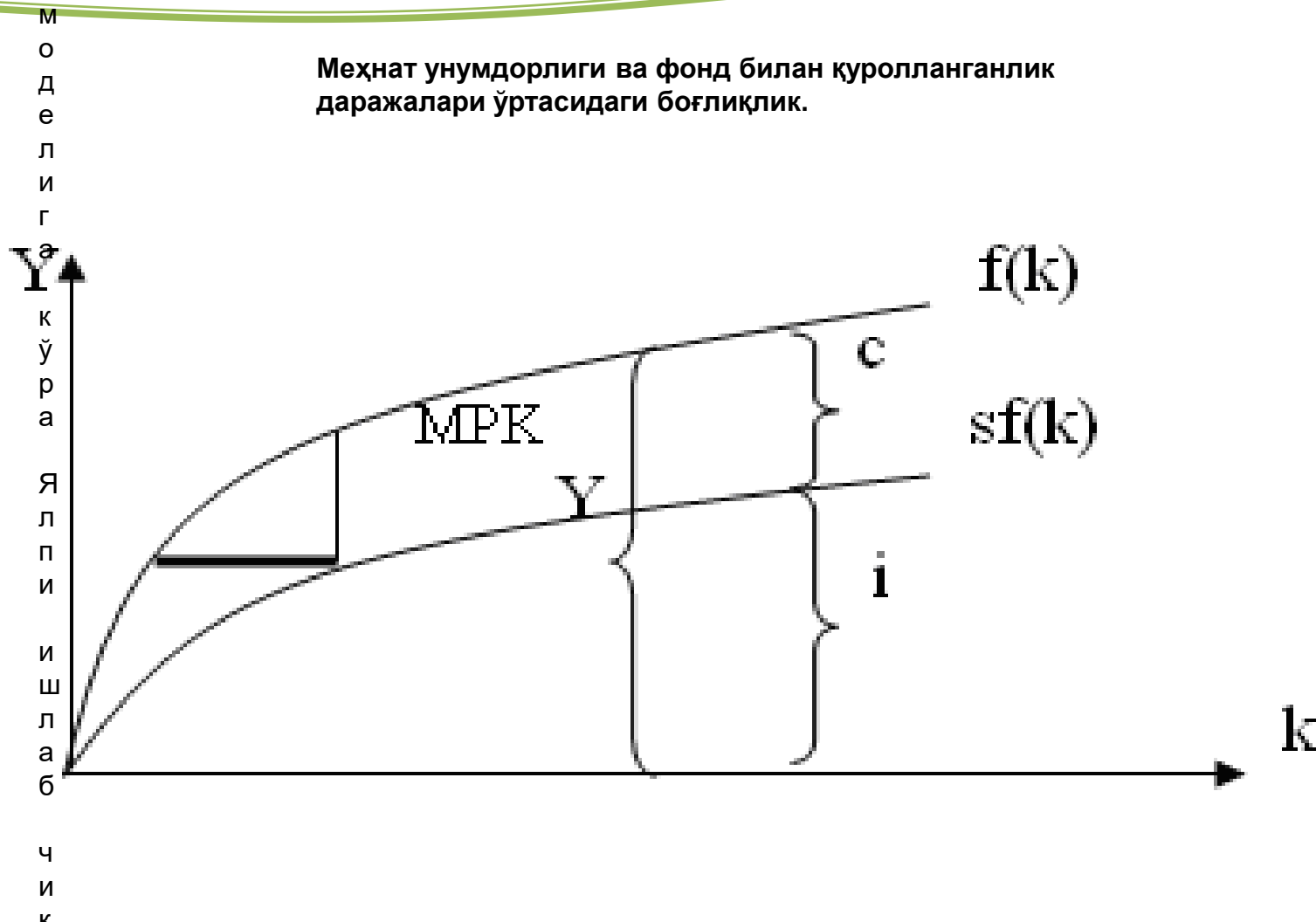
Солоу моделига кўра Ялпи ишлаб чиқариш ҳажми меҳнат унумдорлигини ($y=Y/L$) ўстириш ҳисобига таъминланиши мумкин.

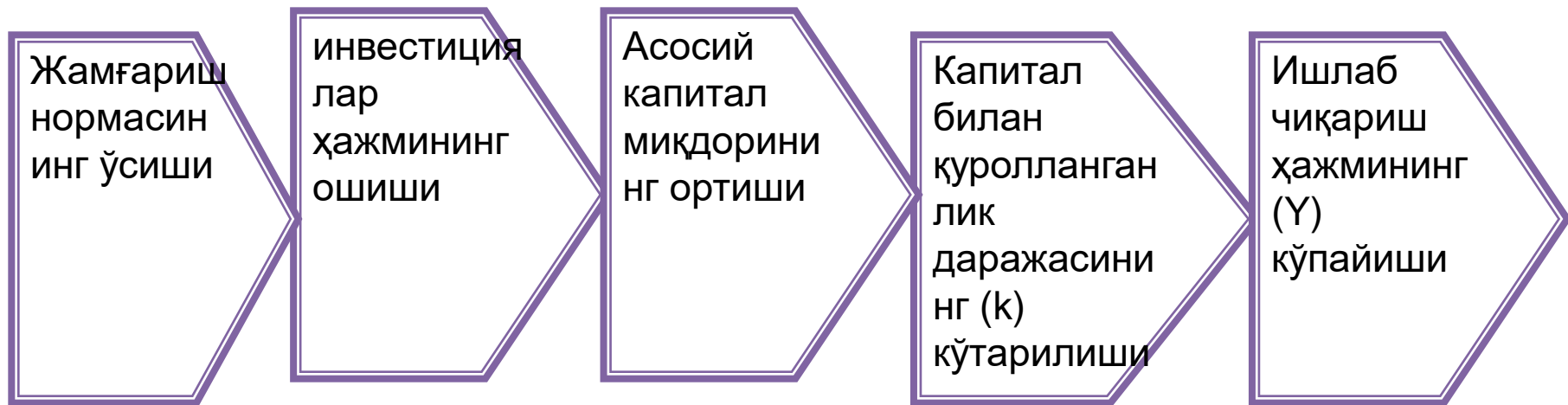
Айни пайтда меҳнат унумдорлиги капитал билан қуролланганлик даражасининг $k= K/L$) функцияси, яъни

Бу ерда $f(k) = F(k, L)$

Капитал билан қуролланганлик даражасининг ўсиши эса жамғариш нормасига боғлиқ..

Меҳнат унумдорлиги ва фонд билан қуролланганлик даражалари ўртасидаги боғлиқлик.

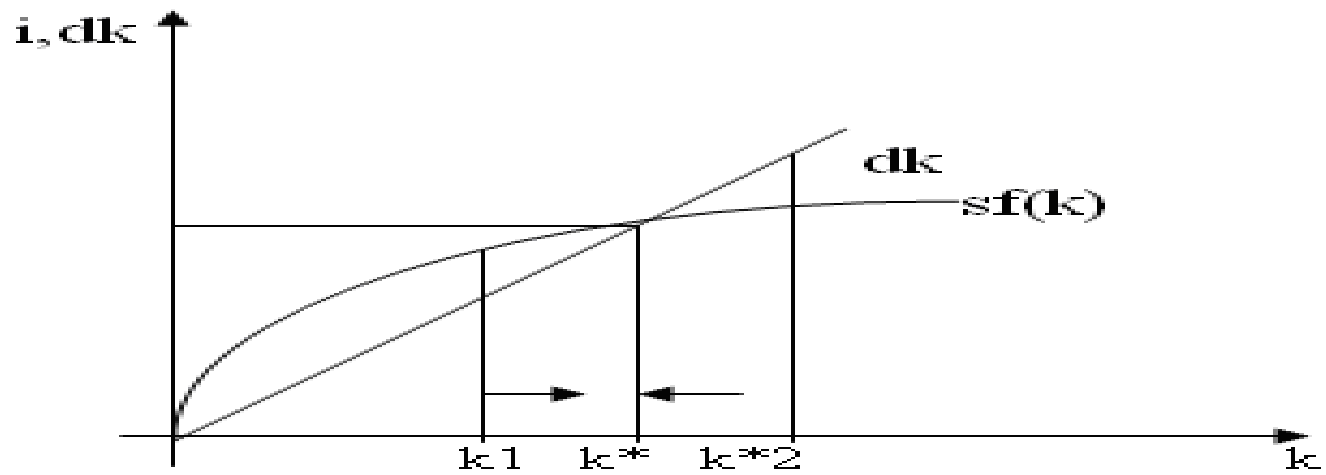

Инвестициялар капитал ҳажмини оширишса, амортизация унинг заҳираларини пасайтиради, бу билан эса капитал билан қуролланганлик даражасига, ўз навбатида Ялпи ишлаб чиқариш ҳажмига салбий таъсир кўрсатади.

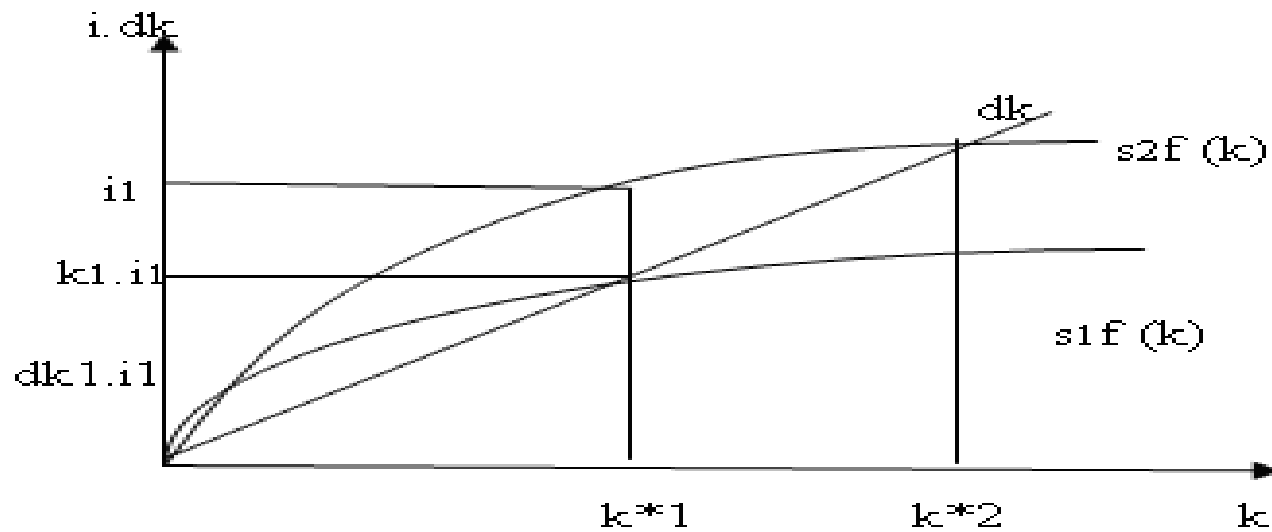
Инвестициялар ҳажми капиталнинг чиқиб кетиши ҳажмига тенг бўлган шароитдаги капитал заҳираси даражаси фонд билан қуролланганликнинг мувозанатли (барқарор) даражаси дейилади.

Капитал билан қуролланганлик даражасининг ошиши учун инвестициялар ҳажми асосий капиталнинг чиқиб кетиши ҳажмидан юқори бўлиши лозим.

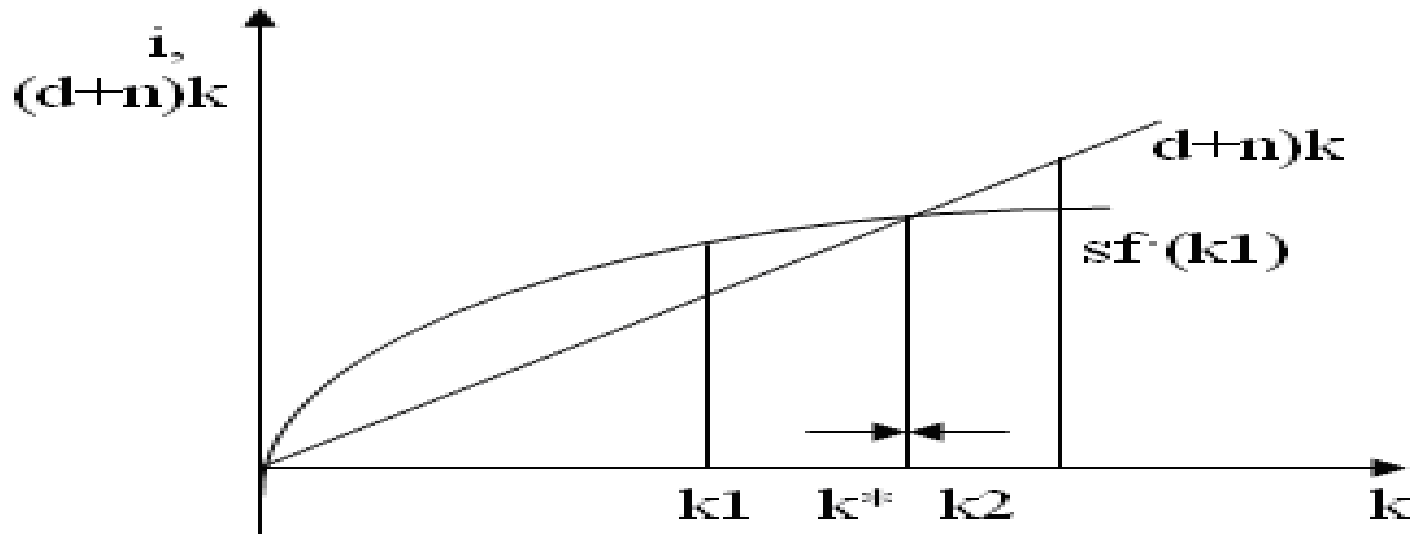
Инвестициялар ва капиталнинг чиқиб кетишининг иқтисодий мувозанатга таъсири

Жамғариш нормасинингнинг иқтисодий мувозанатга таъсири.

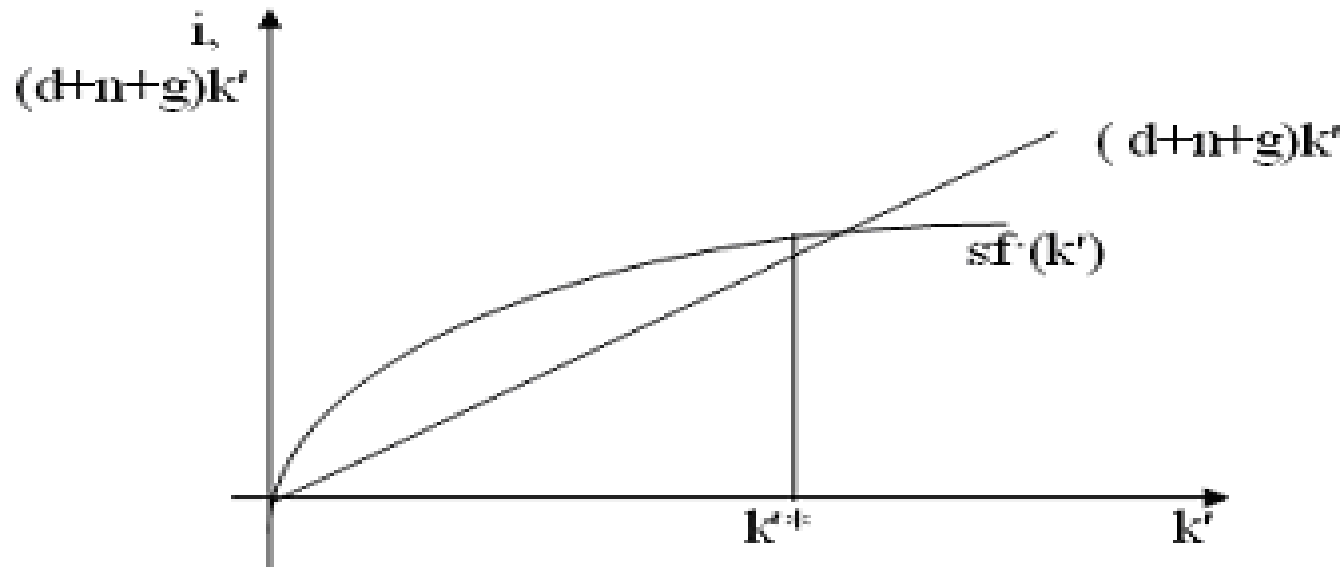
Аҳоли сони ўсишининг иқтисодий мувозанатга таъсири

Капитал жамғариш нормаси юқори бўлмаса капиталнинг сиқиб кетиши, аҳоли сонининг ўсиши туфайли капитал билан қуролланганлик даражаси ўзгармасдан қолиши ёки пасайиб кетиши мумкин.

Р.Солунинг фикрига кўра, барқарор мувозанат шароитида капитал, меҳнат ва миллий даромад даражаси бир хил, аҳоли сони ўсишига тенг суръатда ўсиб боради. Аҳоли сонининг тез ўсиши иқтисодиётнинг ўсиш суръатлари жадаллашишига таъсир этади, аммо барқарор мувозанат ҳолатида аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш камаюди. Ўз навбатида, жамғариш нормасининг оширилиши аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад миқдорини оширади ва капитал билан қуролланганлик коэффициентини кўтарилишига олиб келади, лекин барқарор ҳолатдаги ўсиш суръатига таъсир кўрсатмайди. Шу сабабли барқарор ҳолатдаги иқтисодий ўсишнинг ягона шarti техник тараққиётнинг ўсиш суръати ҳисобланади.

Технологик тараққийтнинг барқарор мувозанатга таъсири

k' - доимий самарадорликки эга бўлган меҳнат бирлигига тўғри келадиган капитал миқдори;

$k'=K / L \times E$, бу ерда $L \times E$ -доимий самарадорлик даражаси E га эга бўлган шартли меҳнат бирлиги.

E - ходимларнинг соғлиги, маълумоти ва малакасига боғлиқ бўлган меҳнат бирлигининг самарадорлиги.

g - E нинг доимий ўсиш суръати;

Технологик тараққийтнинг Солоу моделига киритилиши натижасида ишлаб чиқариш функцияси қуйидаги кўринишни олади:

$$Y=F(K, L \times E)$$

K^* нинг барқарор даражасида технологик тараққиёт мавжуд бўлган шароитда капиталнинг (K) ва ишлаб чиқаришнинг (Y) умумий ҳажмлари ($n + g$) суръатда ўсади. Аммо аҳоли сонининг ўсиши эътиборга олинган ҳолатдан фарқли тарзда фонд билан қуролланганлик K / L ва меҳнат унумдорлиги (Y/L) g га тенг суръатда ўсадилар. Меҳнат унумдорлигининг ошиши эса аҳоли турмуш даражасини ўзлуксиз ўстиришга асос бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб Солоу моделида технологик тараққиёт аҳоли турмуш даражасининг ягона шarti деб қаралади, чунки фақат у мавжуд бўлгандагина аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш барқарор кўпаяди.

Модел асосида жамғаришнинг "олтин қондаси" ётади. Э Фелпснинг "олтин қондаси" моҳияти шундаки **жамғаришнинг шундай оптимал нормаси мавжудки у истеъмолнинг максимал даражасида мувозанатли иқтисодий ўсишни таъминлайди.**

Р.Солоу модели иқтисодий ўсишнинг уч манбаи- инвестициялар, ишчи кучи сони ва техник тараққиётнинг ўзаро алоқадорликларини очиб бериш имконини беради. Давлат иқтисодий ўсишга жамғариш нормаси ҳамда техник тараққиётнинг тезлигига таъсир этиш билан жадаллаштириши мумкин.

Ж. Миднинг иқтисодий ўсиш модели неоклассик асосларга эга бўлиб, иқтисодий ўсишни маржиналистик ёндошувлар орқали тушунтиради. Кобб Дуглас функциясининг замонавийлаштирилган (модернизациялашган) вариантыдан фойдаланиб, Дж Мид барқарор динамик мувозанат қобиллиги тенгламасини келтириб чиқарди.

$$Y = \alpha R + \beta L + r$$

бу ерда у-миллий даромаднинг ўртача йиллик ўсиш сурати:

R- капиталнинг ўртача йиллик ўсиш суръати;

L- меҳнатнинг ўртача йиллик ўсиш суръати;

α - миллий даромадда капиталнинг улуши;

β - миллий даромадда меҳнатнинг улуши;

r- техник тараққиёт суръати.

Ж.. Миднинг фикрига кўра меҳнат унумдорлиги ва капитал, шунингдек капитал ва миллий даромад мутаносиб тарзда ўсиши керак. Акс ҳолда жамғариш ҳажми камайиши, ишсизлик, ортиқча капиталнинг юзага келиши каби маммолар юзага келади.

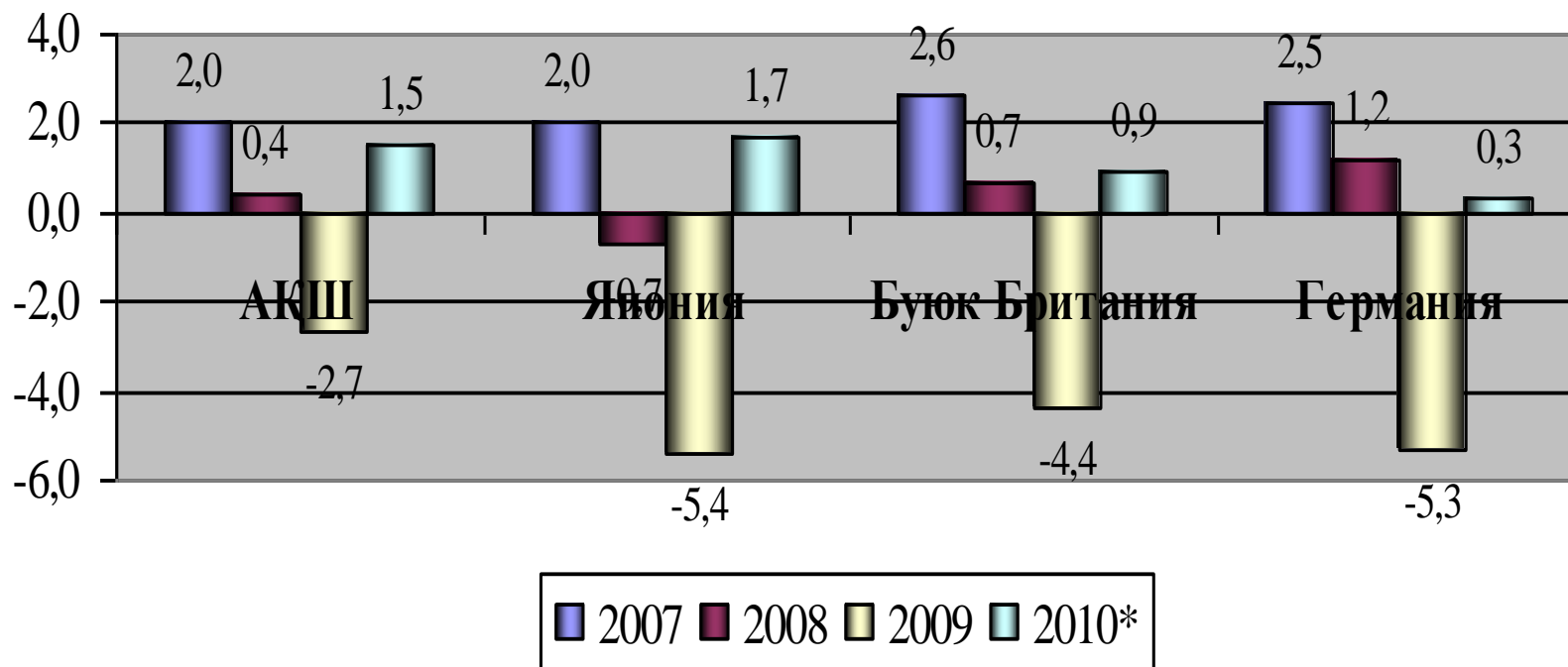
А.Льюиснинг иқтисодий ўсиш моделида ишчи кучи захираси (резерв) иқтисодий ўсишнинг асоси сифатида кўриб чиқади. Шунинг учун у аҳоли зичлиги юқори, капитал танқис, ҳақиқий ресурслар эса чекланган давлатлар учун қўл келади. Бундай мамлакатларга А. Льюис Ҳиндистон, Покистон, Миср ва бошқаларни киритади.

Модель иқтисодиётнинг икки секторини ҳисобга олган ҳолда қурилади: аграр ва саноат секторлари. Аграр секторда меҳнат ресурсларининг таклифи чекланмаган, меҳнат унумдолиги жуда паст, чегаравий маҳсулот эса нолга тенг деб тахмин қилинади. Бу эса қишлоқ хўжалигидан ишчи кучининг олиниши ишлаб чиқариш қисқаришига олиб келмаслигини англатади. қишлоқ хўжалигида ишчиларнинг иш ҳақи яшаш минимуми даражасида бўлгани сабабли, бу ишчи кучидан саноатда фойдаланиш ҳеч қандай муаммо туғдирмайди. Бу сектордаги меҳнат унумдолиги аграр сектордагидан анча юқори.

Шундай қилиб, А. Льюис моделининг вазифаси меҳнат ресурсларининг бир қисмини қишлоқ хўжалигидан саноатга қайта тақсимлаш ва бу билан иқтисодий ўсиш суръатининг тезланишига эришиш ҳисобланади. Бу жараёнда асосий механизм бўлиб тармоқлараро бозор хизмат қилади.

Саноат ишлаб чиқариш масштабларини кенгайтириб, ўз ишчиларининг даромадлари ўсишини таъминлайди, бу эса ички талабни ошишига кўмаклашади. Бунда тадбиркорлар ўсиб бораётган даромадларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтирадилар. Бу даромадлар кейинчалик иқтисодий ўсишга динамик таъсир кўрсатади.

**Ривожланган мамлакатларда 2007-2009 йилларда
ЯИМнинг ўсиш суръатлари ва 2010 йил истиқбол
кўрсаткичлари (олдинги йилга нисбатан фоизда)**

Жаҳон савдоси- ташқи иқтисодий алоқаларнинг асосий шакли. Унинг кенгайиши ва чуқурлашуви натижасида капитални четга чиқариш имкониятлари юзага келди ва унга боғлиқ равишда халқаро молия-валюта, кредит муносабатлари ривожланди.

Халқаро савдо ривожланишининг зарурлигини белгиловчи омиллар

Табиий ва хом ашё ресурсларининг мамлакатлар ўртасида нотекис тақсимланган. Энг катта ҳудудга эга бўлган ёки ривожланган давлатлар ҳам барча ресурслар билан ўзини тўлиқ таъминлай олмайди

Ҳамма мамлакатлар ҳам барча турдаги маҳсулотни бир хил самарадорлик билан ишлаб чиқара олмайди. Бир товар Японияда арзон ишлаб чиқарилса, иккинчи товар Ўзбекистонда арзон ишлаб чиқарилиши мумкин.

Шу сабабли ҳам

Улар ўзларида ортиқча бўлган ресурсларни экспорт қилишга ва мамлакатда тақчил бўлган ресурсларни импорт қилишга мажбурлар

Ресурслардан самарали фойдаланиш мақсадида мамлакатлар ихтисослашади-лар ва ўзаро савдо-сотикни йўлга қўядилар.

**Халқаро
савдонинг
шакллари**

маҳсулотларни айирбошлаш: ёқилғи-хом ашё
маҳсулотлари, қишлоқ хўжалиги
маҳсулотлари, саноат маҳсулотлари;

хизматларни айирбошлаш:
муҳандислик-маслаҳат хизматлари,
транспорт хизматлари, сайёҳлик ва
бошқа хизматлари;

янги илмий-техник маълумотларни
айирбошлаш: лицензиялар ва «ноу-хоу»лар.
Улар ҳиссасига халқаро савдо
айланмасининг 10 фоизига яқини туғри
келади.

Мутлақ устунлик

Моҳияти: Мамлакатнинг ундаги мавжуд шароитлар ва ресурслар ўзига хослигига таянган ҳолда маълум бир товарни энг кам харажатлар ҳисобига (ёки вақт бирлигида бу товарни энг кўп) ишлаб чиқариш имкониятига эга бўлиши.

Камчилиги:

қайсидир мамлакат ҳеч қайси маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича дунёда мутлақ устунликка эга бўлмаслиги мумкин. Бу эса шу мамлакат ҳамма товарларни четдан келтирадими деган саволни туғдиради. Агар шундай бўлса импортни бу мамлакат қайси маблағлар ҳисобига молиялаштиради?

Унга кўра:

мамлакат мутлақ устунликка эга бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашади ва уни экспорт қилади, мутлақ устунликка эга бўлмаган маҳсулотни эса импорт қилади

**Нисбий устунлик устунлик
назариясига кўра:**

мамлакатлар ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлашда ёки кўпроқ устунликка эга бўлган ёхуд камроқ заифликка эга бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишга ихтисослашсалар мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай вазиятларда икки мамлакат ўртасидаги савдо кўпроқ имкониятлар олиб келади.

Юқоридаги мисолдан кўриниб турибдики Португалия барча турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда мутлақ устунликка эга. Яъни бир дона мовут ишлаб чиқариш учун 90 меҳнат бирлиги, бир баррел вино ишлаб чиқариш учун эса 80 меҳнат бирлигини сарфлайди. Аммо, Д. Рикардо Португалияда мовут ишлаб чиқаришга нисбатан вино ишлаб чиқариш савдосини йўлга қўйиш кўпроқ фойда олиб келишини таъкидлайди. Чунки, бир дона мовутга нисбатан бир баррель вино ишлаб чиқариш арзонга тушмоқда. Бунда нисбий устунликдаги фарқ ҳар бир миллат учун халқаро савдода ютуққа олиб келади. Яъни, Португалия бир баррель винони (80 бирликда) 120 бирликда Англияга сотса ва ўз навбатида, Англиядан (100 бирликда) ушбу бирликда 1,2 дона мовут сотиб олиш имкониятига эга бўлади.

Ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулотга солиштирганимизда эса **8/9** донага эга бўлар эди. Бошқача айтганимизда, Португалиянинг вино ишлаб чиқариш ва мовутни сотиб олиш эвазига оладиган фойдаси қуйидагича бўлади.

$$120 / 100 - 8 / 9 = 1,2 - 0,8 = 0,4 \text{ дона мовут.}$$

Англия эса мовут ишлаб чиқаришда камроқ заифликка эга. Яъни мовут ишлаб чиқаришга қилинадиган меҳнат сарфлари ўртасидаги фарқ вино ишлаб чиқаришдагига нисбатан камроқ. Демак мовут ишлаб чиқаришга ихтисослашиш ҳисобига халқаро савдодан Англия ҳам ютади. Яъни, мовут ишлаб чиқариб, уни Португалияга сотиш ҳисобига **11/8** баррель вино (ўзидагига нисбатан **5/6** баррель) сотиб олиши мумкин. Ушбу вазиятда Англиянинг ютуғи:

$$9 / 8 - 5 / 6 = 7 / 24 = 0,29 \text{ баррель вино.}$$

Бу мисолда Португалия учун ҳар бир баррель винога **9/8** дона мовут сотиб олгандагина халқаро совда фойдали ҳисобланса, Англия учун эса ҳар бир баррель винога **5/6** дона мовут алмашганда савдо фойдали ҳисобланади.

Савдо шароити индекси

Экспорт нархлар индекси
Савдо шароити = $\frac{\text{Экспорт нархлар индекси}}{\text{Импорт нархлар индекси}} \times 100$

Индекснинг ўсиши (масалан, 100 дан 105 гача) савдо шароитларининг яхшиланаётганлигини кўрсатади. Яъни, ушбу миқдордаги импортга ҳисоб-китоб қилиш учун ундан кам миқдорда экспорт талаб этилади.

Савдо шароити, биринчидан, товарлар баҳоси ўзгариши ҳисобига, унга бўлган талабнинг ошиши ёки камайишига боғлиқ. Айрим маҳсулот ишлаб чиқарувчилар (масалан, нефть ва нефть маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар) нархларда бўлаётган ўзгаришларга қарамай, катта ютуқларга эришадилар.

Иккинчидан, савдо шароити ишлаб чиқарувчилар ёки етказиб берувчиларнинг бозорга мослашишига (эгиловчанлигига) боғлиқ бўлади.

Учинчидан, савдо шароити ишлаб чиқариш шароитлари ёки маҳсулотлар истеъмолидаги ўзгаришларга қараб ўзгаради.

Хекшер
Олиннинг
неоклассик
концепция-
сида
келтирилган
уч вазият

Мамлакатлар ўзларида ортиқча бўлган ишлаб чиқариш омилини кўп талаб қиладиган маҳсулотларни экспорт қилишади ва аксинча, ўзларида тақчил бўлган ишлаб чиқариш омилини кўп талаб қиладиган маҳсулотларни импорт қиладилар.

Халқаро савдо йўлидаги чеклашлар бекор қилинса товарларнинг турли мамлакатлардаги «омил нархи» (таннархи) нинг тенглашиши каби ўзгаришлар кўзатилади.

Маҳсулотлар экспорти ўрнини аста секин ишлаб чиқариш омилини экспорти эгаллайди.

Хекшер–Олин концепциясини тадқиқ қилиш борасидаги изланишлар 50 йилларда «Леонтьев таажжуби» юзага келишига сабаб бўлди. В.Леонтьев АҚШ капитал ортиқча бўлган мамлакат бўлишига қарамасдан 1947 йилда капитал талабчан эмас, балки меҳнат талабчан маҳсулот экспорт қилганлигини кўрсатиб берди. Яъни Хекшер-Олин концепциясига зид келадиган вазият юзага келди. Кейинги тадқиқотлар эса АҚШ да капиталдан кўра ер ва илмий техник мутахассислар нисбий ортиқча эканлиги тасдиқланди. АҚШ ишлаб чиқарилишида айнан шу омиллар кўпроқ фойдаланиладиган товарларнинг соф экспортёри бўлиб чиқди.

1948 йил америкалик иқтисодчилар П. Самуэльсон ва В.Столперлар Хекшер-Олин концепциясини такомиллаштиришди. Уларнинг назарияси бўйича халқаро савдо – ишлаб чиқариш омиллари билан таъминланганлик даражасидан нотекистик, технологияларининг бир-бирига мослиги, рақобатнинг ривожланиши ва маҳсулотларнинг ҳаракатчанлиги каби шароитларда мамлакатлар ўртасидаги ишлаб чиқариш омиллари нархлари тенглашади.

Д. Рикардо моделида ишлаб чиқилган ва Э. Хекшер, Б. Олин, П.Самуэльсон ҳамда В.Столперлар томонидан тўлдирилган савдо концепциясига нафақат мамлакатлар ўртасидаги ўзаро фойдали савдони йўлга қўйиш, балки мамлакатлар ривожланиши ўртасидаги фарқларни камайтириш воситаси сифатида ҳам қаралади.

М. Портерга кўра мамлакат тармоқлари ва фирмаларининг рақобат устунлигини белгиловчи омиллар

Асосий омиллар

Зарур сифатга эга ва етарлича миқдордаги ишлаб чиқариш омилларининг мавжуд бўлиши

Мамлакат ичида мазкур тармоқ маҳсулотига бўлган талабнинг хусусиятлари, унинг сифат ва миқдор характеристикалари

Мамлакатда ушбу тармоққа йўлдош ва уни таъминлаб турувчи, жаҳон бозорида рақобатбардош бўлган тармоқларнинг мавжудлиги

Фирманинг стратегияси ва таркиби, шунингдек ички бозордаги рақобат характери

Қўшимча омиллар

Тасодифий ҳодисалар

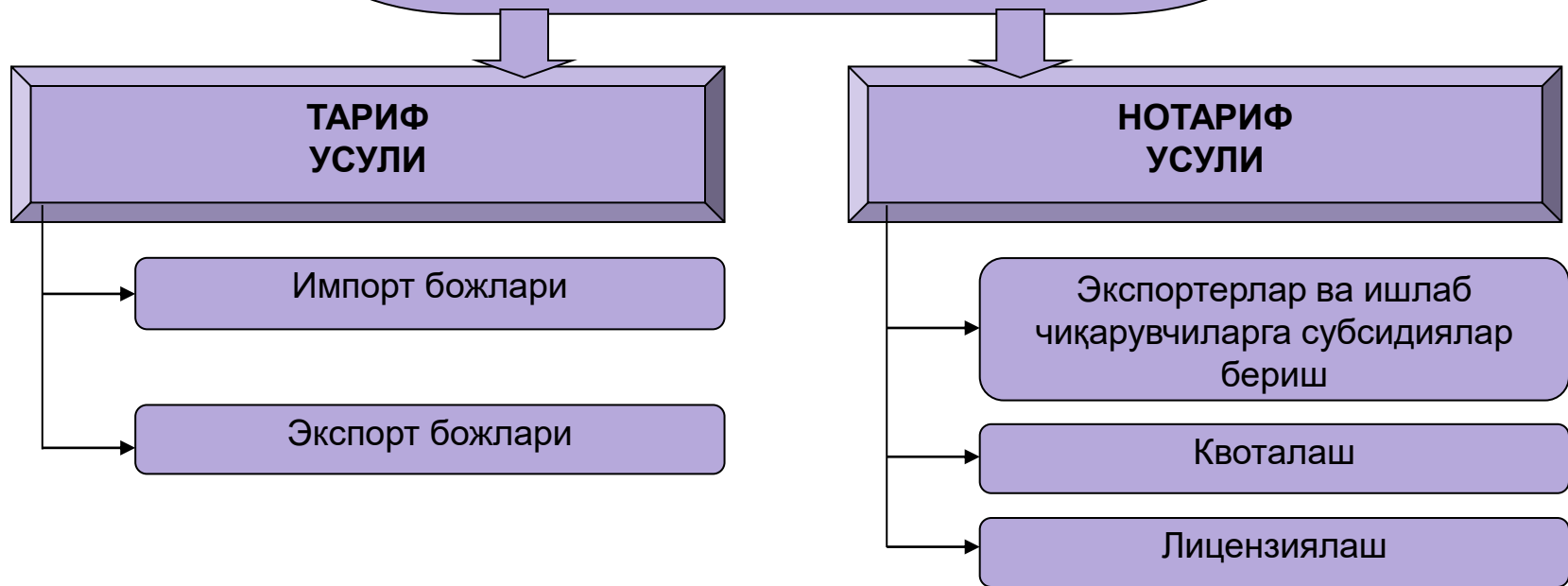
Ташқи иқтисодий фаолият юритувчи корхоналарни қўллаб-қувватлаш бўйича ҳукумат фаолияти

Бирор мамлакатнинг ташқи иқтисодий фаолиятга бевосита ва билвосита аралашуви жараёни экспорт ва импорт ҳажми ва таркибига таъсир кўрсатиш орқали ички бандлиликни таъминлаш, иқтисодий ўсишга эришиш, макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, тўлов балансини яхшилаш ҳамда валюта курсини тартибга солиш мақсадларини кўзда тутди. Давлат томонидан амалга ошириладиган бундай тадбирлар савдо сиёсати деб юритилади.

Савдо сиёсати – бюджет-солиқ сиёсатининг ташқи савдо ҳажмларини солиқлар, субсидиялар, валюта назорати ва импорт ёки экспортни тўғридан-тўғри чеклашлар орқали тартибга солишни ўз ичига олган нисбатан мустақил йўналишидир.

Ташқи савдони чеклаш борасида олиб борилаётган ҳар қандай чора-тадбирлар қисқа муддатли самара беради. Ўзоқ даврда эса, фақат эркин савдогина иқтисодий ресурсларни самарали жойлаштириш имконини беради. Шунинг учун ҳам кўпгина мутахассис-иқтисодчилар мамлакат иқтисодиёти ва аҳолиси турмуш даражани яхшилаш учун эркин ташқи савдо сиёсати фойдалироқ, чунки, ташқи савдони чеклашга нисбатан уни эркинлаштириш иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишга кўпроқ имконият яратади, деб ҳисоблашади.

Ташқи савдони тартибга солиш усуллари

Импорт божлари давлат бюджетини тўлдириш мақсадида ва ички бозорларга тушадиган чет эл товарлари оқимини тартибга солиш учун белгиланади. Экспорт божлари мамлакат ичида талаб кўп бўлган маҳсулотлар тақчиллигининг олдини олиш мақсадида белгиланади.

Бож олинадиган маҳсулотлар, бож олинмайдиган маҳсулотлар, олиб келиш ва олиб кетиш тақиқланган маҳсулотлар, шунингдек, божхона божлари ставкаси, яъни, уларнинг тартибга солинган рўйхати божхона тарифлари деб аталади.

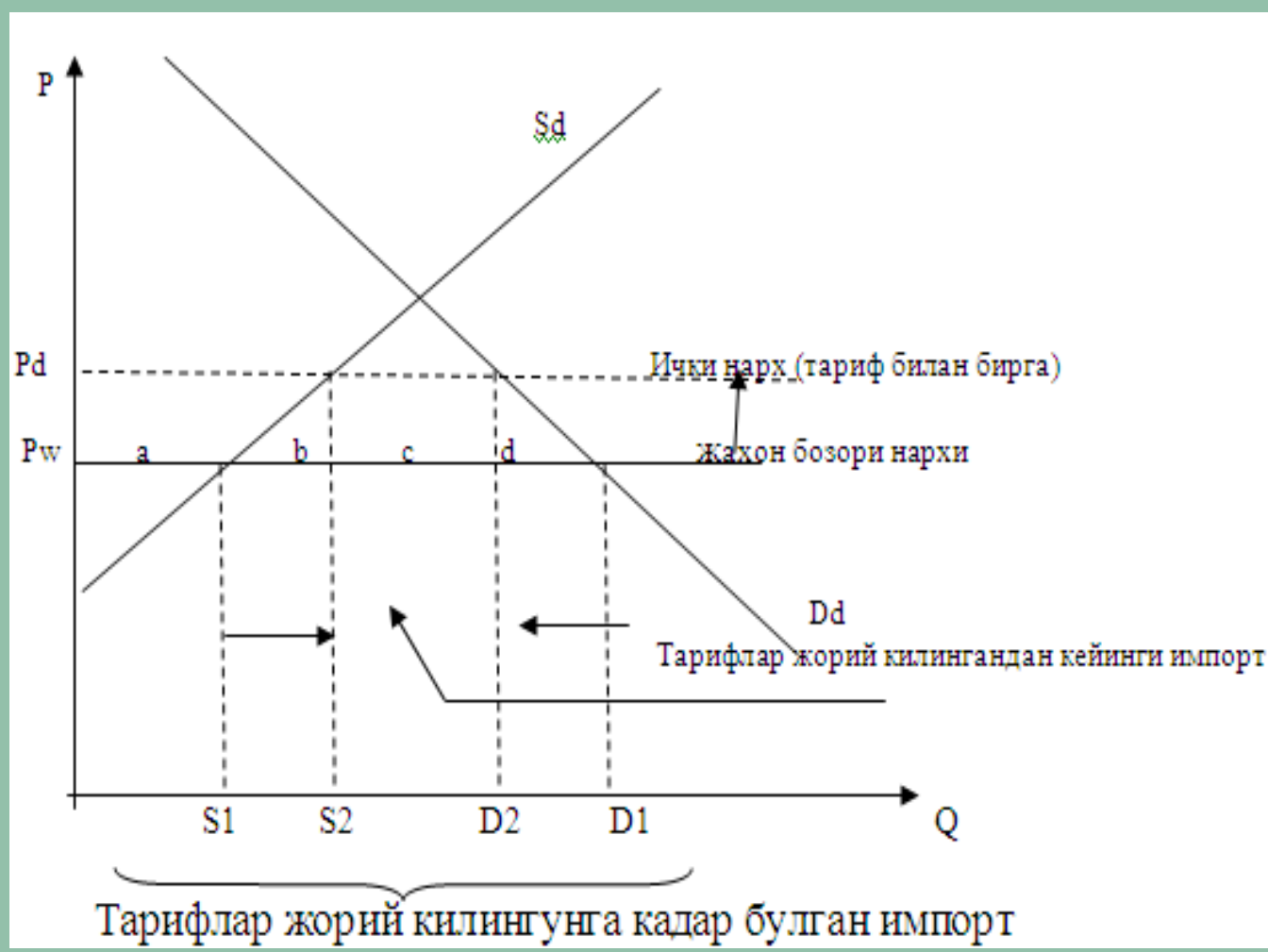
Халқаро савдони тартибга солишда энг кўп қўлланиладиган усул бўлиб тариф, яъни импортга солинадиган божхона божи ҳисобланади. Импортга тарифларнинг махсус ва адвалар турлари ўзаро фарқланади. Махсус божлар импорт қилинаётган товарлар бирлигига нисбатан ўрнатилади. Масалан, 1 барел нефтга нисбатан 2 евро.

Адвалар божлар импорт қилинаётган товар қийматига нисбатан маълум фоиз тариқасида белгиланади. Масалан автомобил харид нархининг 40%.

Ҳар иккала турдаги импорт тарифларнинг оқибатлари деярли бир хил бўлиб, буни биз қуйидаги график воситасида кўриб чиқамиз.

Айтайлик, импорт тарифлари жорий қилингунга қадар ички ишлаб чиқариш ҳажми S_1 , ички талаб ҳажми эса D_1 тенг бўлган. Талаб ва таклиф ўртасидаги фарқ ($D_1 - S_1$) импорт ҳисобига қопланган. Мамлакат иқтисодиёти ёпиқ бўлганида баҳолар даражаси P_e га тенг, талаб ва таклиф мувозанати эса E нуқтада ўрнатилган бўлар эди. Мамлакат иқтисодиёти очиқ бўлгани ва импортга чекловлар йўқлиги туфайли миллий бозордаги нархлар жаҳон бозори нархлари P_w билан бир хил. Импортга тариф жорий қилиниши натижасида ички баҳолар P_w дан P_d га қадар кўтарилади. Натижада:

Импорт қилинадиган товарнинг ички баҳоси = Жаҳон бозоридаги баҳоси + (Жаҳон бозоридаги баҳоси \times Тариф ставкаси).

Тариф киритилиши оқибатида истеъмолчилар талаби арзон импорт товаридан қиммат ички товарга йўналтирилади. Истеъмолчиларнинг ўсган тўловлари юқори чегаравий харажатга эга, рақобатбардош бўлмаган самарасиз ички ишлаб чиқаришни кенгайтишига олиб келади. Истеъмолчиларнинг бу йўқотиш **в** соҳаси билан белгиланган бўлиб тарифнинг «**ишлаб чиқариш самараси**» дейилади ва ҳеч кимнинг фойдаси билан қопланмайди.

Истеъмолчиларнинг йўқотишлари Ишлаб чиқарувчилар фойдаси
Давлат даромади Жамиятнинг соф
йўқотиши

$$a + b + c + d \quad - \quad a - c \quad = \quad b + a$$

Демак, истеъмолчиларнинг **а** соҳадаги йўқотишлари ишлаб чиқарувчилар фойдасининг ўсиши ҳисобига қопланади. Айти дамда истеъмолчилар шу тармоқ корхоналари акциядорлари бўлишса, улар йўқотишларининг бир қисми ўсган дивидентлар сифатида қайтади.

«с» соҳада давлат олган даромадини трансферт тўловларини ошириш, солиқларни пасайтириш, бюджет ташкилотларида ишловчилар иш ҳақини ошириши кўринишида истеъмолчиларга қайтариши мумкин.

Божхона тарифларини киртишни ёқловчи мутахассислар фикрига кўра импорт тарифлари:

мамлакат мудофаа саноатини ҳимоя қилиш имконини беради

мамлакатда бандлилик даражаси ўсишини таъминлайди ва ялпи талабни рағбатлантиради, импортнинг нисбатан чекланиши натижасида соф экспорт ўсади ва жорий операциялар бўйича тўлов баланси холати яхшиланади

миллий иқтисодиётдаги янги тармоқларни ҳимоя қилиш учун зарур

давлат бюджети даромадларини тўлдириш манбаи бўлиб хизмат қилади

миллий ишлаб чиқарувчиларни демпинг кўринишидаги чет эл рақобатидан ҳимоя қилади

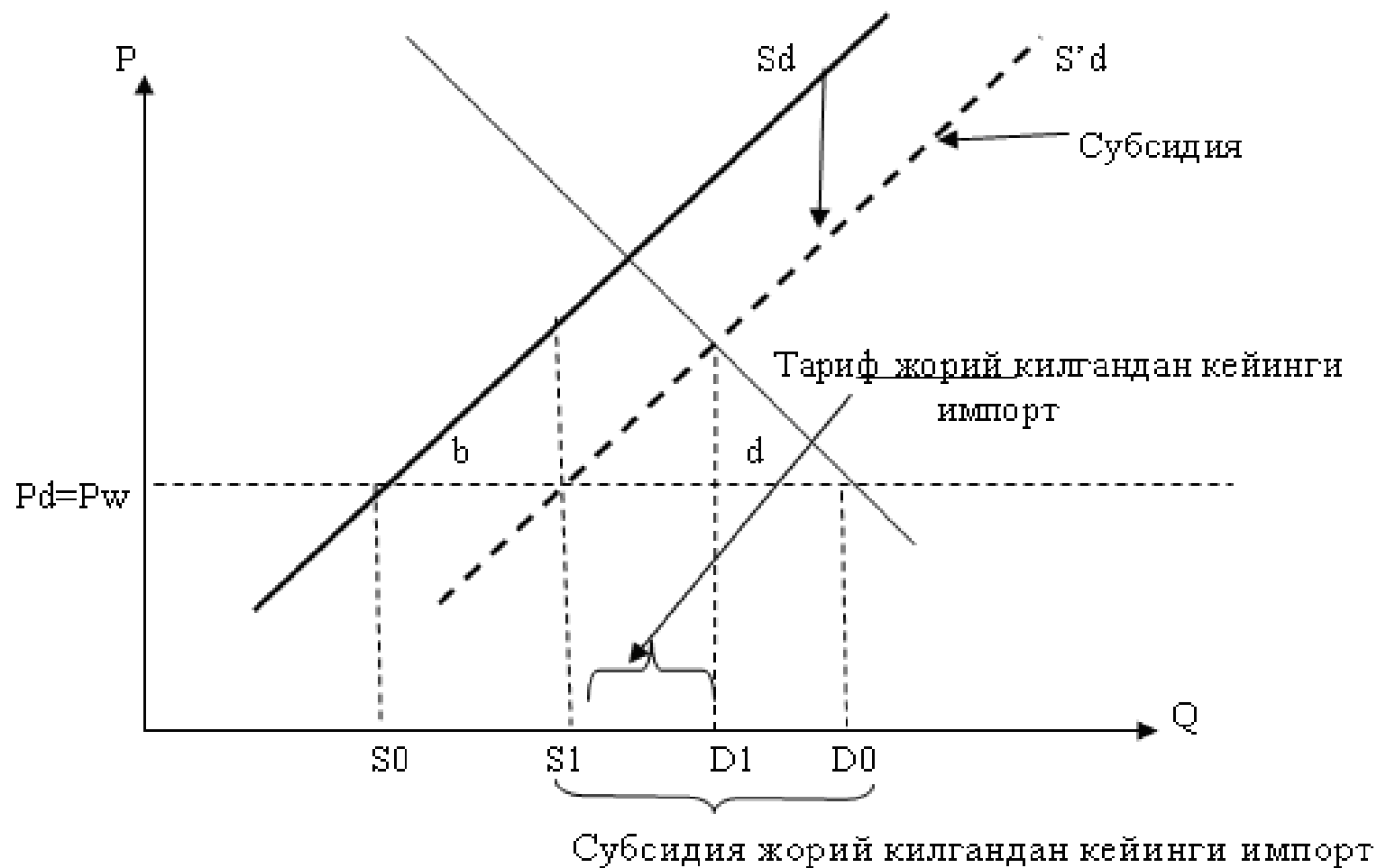
иқтисодиёт тўзилишини қайта қуришни бошқариш воситаси ҳисобланади ва улар ёрдамида мамлакат иқтисодиётидаги илғор силжишлар рағбатлантирилади ва ҳ.к.

Миллий ишлаб чиқарувчиларни хорижий фирмалар рақобатидан ҳимоя қилишнинг муқобил усули уларга бевосита субсидия бериш ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш субсидиясининг тарифлардан афзаллиги шундан иборатки, у бир томондан, миллий ишлаб чиқаришни S_0 дан S_1 гача ўсишини таъминласа ($31 -$ чизма), иккинчи томондан, истеъмолнинг мутлақ камайишига олиб келмайди. Чунки, ички нархлар жаҳон нархларидан қимматлашмайди.

Субсидия шароитида ишлаб чиқарувчилар учун ички нархлар даражаси P_d , жаҳон нархлари P_w даражасига тенг. Шунинг учун, ҳақиқий истеъмол ҳажми D_0 га тенг. Тариф киритилган шароитда эса у D_1 гача камайган бўлур эди. Мамлакат фаровонлигидаги мутлақ йўқотиш эса « b » соҳасидангина иборат бўлади.

Ишлаб чиқарувчилар субсидия берилишининг иқтисодий оқибатлари

Маҳсулотларни импорт қилиш учун бериладиган лицензиялар қуйидаги усуллар ёрдамида жойлаштирилади

Очиқ аукцион – давлат лицензияларни юқори баҳоларни таклиф қилган ишлаб чиқарувчиларга бериши

Афзал кўриш тизими – давлат биринчи навбатда лицензияларни ишлаб чиқариш ҳажми жиҳатдан йирик бўлган фирма ва компанияларга ҳеч қандай шарт ва талабларсиз беради

Харажат усули – давлат лицензияларни йирик ишлаб чиқариш қувватларига ва ресурсларга эга бўлган фирма ва компанияларга беради

Тариф ставкалари халқаро савдо келишув-ларига асосан белгиланади. Айрим ҳоллардан ташқари вазиятларда, мамлакатлар тариф ставкасини ошира олмайдилар ва шунинг учун иқтисодиётни рақобатдан ҳимоя қилиш мақсадида квоталарга эътиборни қаратишга мажбур бўлади.

Ҳозирги вақтда квоталаш божларга нисбатан кўпроқ қўлланилишига иккита сабаб бор:

Ҳимояга муҳтож тармоқлар ҳам импортга квота-лар жорий қилиш-ни қўллайди. Чунки, тарифни жорий қилишга нисбатан имти-ёзли лицензиялар олиш осонроқдир.

**Экспорт
субсидияла
ри-нинг
шакллар**

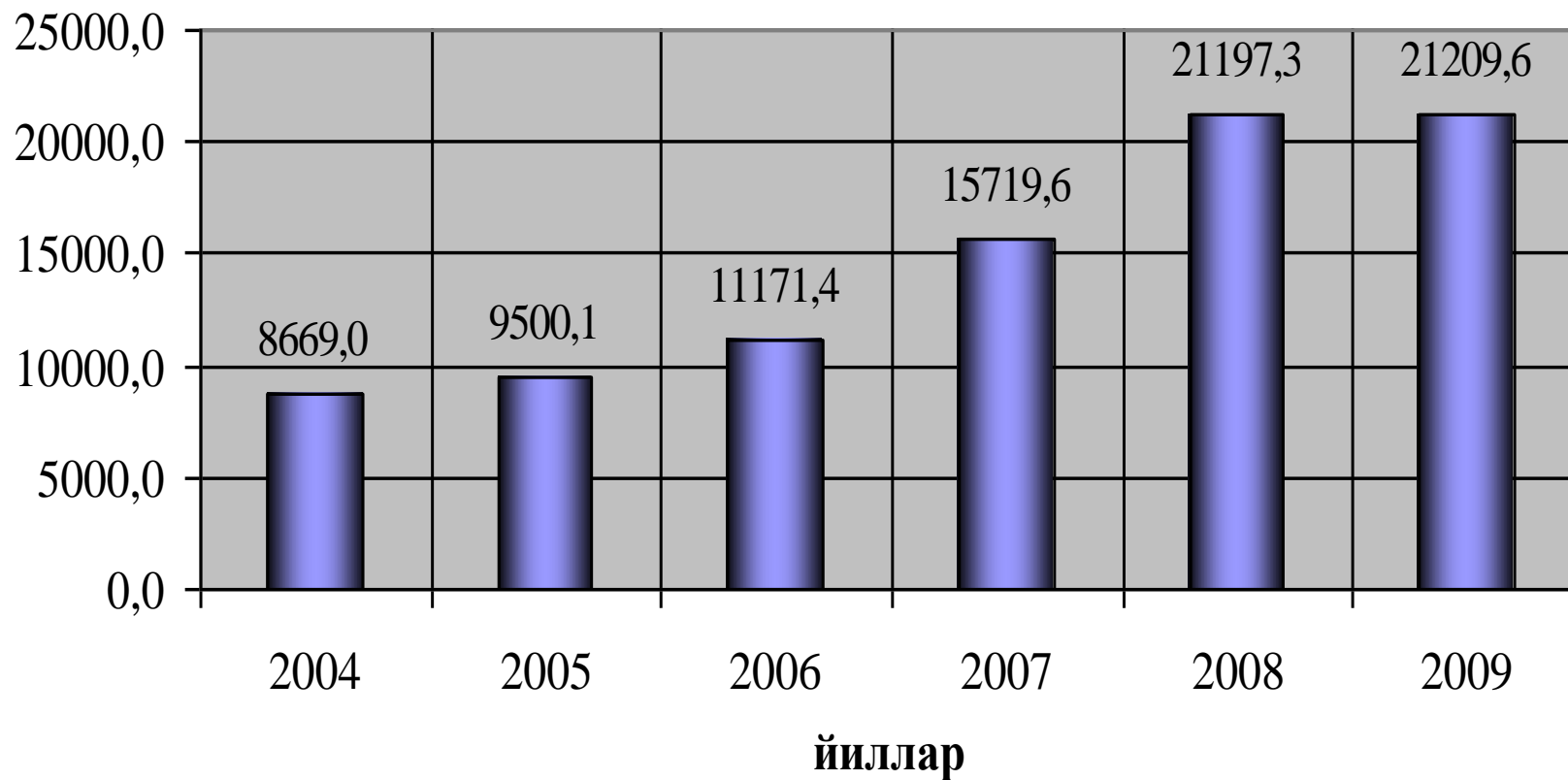
Экспортёр фирмаларга ёки хорижий шерикларга паст фоизли кредитлар бериш

Реклама харажатларини давлат ҳисобидан қоплаш, бозор конъюктураси ҳақида текин ахборот етказиб бериш

Фирмаларга ишлаб чиқариш ҳажмидаги экспорт улушига мувофиқ солиқ имтиёзларини бериш

Бевосита субсидиялаш

**Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо
айланмаси динамикаси, млн. АҚШ долл.**

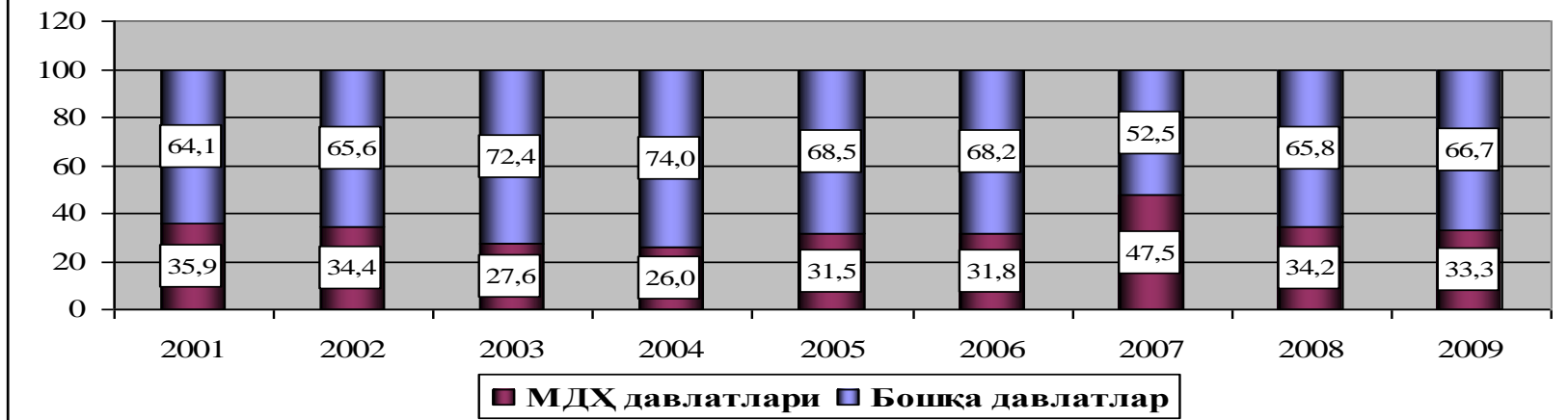
Ўзбекистон Республикаси экспортининг товар таркиби
(умумий ҳажмга нисбатан фоизда)

	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011(январь - декабрь)*
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100
Пахта толаси	59,7	48,4	27,5	19,1	9,2	8,6	11,3	9,0
Озиқ-овқат маҳсулотлари	3,9	1,7	5,4	3,8	4,4	6,0	9,7	13,2
Кимёвий маҳсулот ва ундан тайёрланган маҳсулотлар	2,3	2,5	2,9	5,3	5,6	5,0	5,1	5,6
Энергия ва нефть маҳсулотлари	17,1	11,7	10,3	11,5	25,2	34,2	24,8	18,5
Қора ва рангли металллар	4,6	4,7	6,6	9,2	7,0	5,0	6,8	7,4
Машина ва ускуналар	1,7	2,0	3,4	8,4	7,5	2,9	5,5	6,7
Хизматлар	1,3	7,7	13,7	12,2	10,4	8,8	9,1	11,8
Бошқалар	9,4	21,3	30,2	30,5	30,7	29,5	27,7	27,8

Ўзбекистон импортининг товар таркиби

Кўрсаткичлар	2000 йил	2005 йил	2008 йил	2009 йил
Импорт жами (млн. АҚШ долл.)	2944,5	4091,3	9704,0	9438,3
Импорт жами, фоизда	100,0	100,0	100,0	100,0
Шу жумладан (жамига нисбатан фоизда):				
Кимё маҳсулотлари, пластмасса ва пластмасса маҳсулотлари	13,6	13,6	11,6	11,1
Қора ва рангли металллар	8,6	10,3	7,7	6,3
Машина ва ускуналар	35,4	43,3	52,4	56,5
Озиқ-овқат маҳсулотлари	12,3	7,0	8,3	9,0
Энергия ресурслари	3,8	2,5	4,6	5,3
Хизматлар	8,5	10,4	4,4	4,4
Бошқалар	17,8	12,9	11,0	9,2

Ўзбекистон экспортининг давлатлараро таркиби (жамига нисбатан фоизда)

Тўлов баланси — маълум давр мобайнида мамлакат резидентлари ва ташқи дунё ўртасида бўладиган битимлар статистик қайд қилинган хужжатдир. У мамлакатнинг иқтисодий алоқаларини аниқ-лўнда ифодалаб пул-кредит, валюта, бюджет-солиқ, халқаро савдо сиёсатининг ҳамда давлат қарзини бошқариш йўналишларини танлаш учун индикатор вазифасини бажаради.

Мамлакатнинг маълум вақтдаги барча халқаро иқтисодий фаолияти, шу жумладан, ташқи савдо, капитал ва ишчи кучи миграцияси ҳам тўлов балансида ўз аксини топади. Ҳар қандай ташқи иқтисодий битим валюта айирбошлаш ва валюта операциялари орқали амалга оширилади. Демак, мамлакатнинг жаҳон бозоридаги фаолияти натижалари пировардида хорижий валюта тушумлари ва харажатларида ифодаланади. Шунинг учун ҳам тўлов балансини бир томондан, четдан келадиган барча тушумлар, иккинчи томондан эса, четга чиқариладиган барча тўловлар кўрсатилган хужжатдир деб қараш мумкин. Тушум фақат экспорт ёрдамида таъминланиши мумкин. Аксинча, хорижий товарларни ва хизматларни сотиб олиш (импорт) учун тўловлар ва хорижий валюта харажатлари билан боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон импортининг товар таркиби

Кўрсаткичлар	2000 йил	2005 йил	2008 йил	2009 йил	2011 й.
Импорт жами (млн. АҚШ долл.)	2944.5	4091,3	9704,0	9438,3	10509,9
Импорт жами, фоизда	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Шу жумладан (жамига нисбатан фоизда):					
Кимё маҳсулотлари, пластмасса ва пластмасса маҳсулотлари	13,6	13,6	11,6	11,1	13,3
Қора ва рангли металллар	8,6	10,3	7,7	6,3	8,1
Машина ва ускуналар	35,4	43,3	52,4	56,5	41,3
Озиқ-овқат маҳсулотлари	12,3	7,0	8,3	9,0	12,4
Энергия ресурслари	3,8	2,5	4,6	5,3	8,1
Хизматлар	8,5	10,4	4,4	4,4	5,3
Бошқалар	17,8	12,9	11,0	9,2	11,5

**ТЎЛОВ
БАЛАНСИ**

Жорий операциялар ҳисоби

Капитал ҳаракати ҳисоби

Мамлакат тўлов балансининг тахминий кўриниши (рақамлар шартли)

Моддалар номи	Кредит (+) ёки экспортдан тушумлар	Дебет (-) ёки импорт учун ҳаражатлар	Соф кредит ёки соф дебит
Жорий оперициялар ҳисоби			
Товарлар	+185	-260	-75
Ташки савдо балансининг қолдиғи			-75
Хизматлар	+85	-97	-12
Инвестициялардан даромадлар (фоизлар ва диведентлар)	+28	-20	+8
Трансферт куринишидаги пул ўтказмалари	+10	-18	-8
Жорий операциялар бўйича баланснинг қолдиғи			-87
Капитал ҳаракатнинг ҳисоби			
Инвестициялар ва бошқа ўрта ва узоқ муддатли капитал	+150	-87	+63
Капитал ҳаракати балансининг қолдиғи			+63
Жорий операциялар ва капитал ҳаракати бўйича баланснинг қолдиғи			-24
Расмий захиралар (олтин, ХФВдаги захиралар)	+24		+24

Жорий операциялар ҳисобида маҳсулотлар ва хизматлар экспорти «плюс», импорт эса «минус» ишоралари билан белгиланади. Яъни, жорий операциялар ҳисобида ички маҳсулотлар экспорти кредит, аксинча мамлакатга маҳсулотлар олиб келиш - импорт эса дебет сифатида кўрсатилади. Чунки, маҳсулотлар экспорти хорижий валюта ишлаб топиб, мамлакат валюта захирасини бойитса, импорт эса мамлакатдан валюта чиқиб кетишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида мамлакат валюта захирасини камайтиради.

Жорий операцияларнинг асосий моддаси товарлар экспорти ва импорти ҳисобланади, уларнинг фарқи ташқи савдо балансининг қолдиғи деб юритилади.

Жорий операцияларнинг кейинги моддаси – бу, хизматлар (транспорт, суғурта, сайёҳлик хизматлари ва бошқалар) экспорти ва импортидир.

Инвестициялардан даромадлар, фоизлар ва дивидендлар бўйича тўловларни ўз ичига олади. Агар хорижга қўйилган миллий капитал учун чет тўловлари бўйича тушумлар мамлакат иқтисодиётига жалб этилган хорижий капитал учун тўланадиган тўловлар миқдоридан кўп бўлса, унда соф даромад мусбат бўлади.

Трансферт кўринишида пул ўтказишлар шу мамлакатларнинг хорижда яшаётган фуқароларига тўланидаган нафақаларни, муҳожирларнинг хориждаги ўз қариндошларига пул ўтказмалари, турли кўринишдаги ҳукумат ёрдамларини ўз ичига олади.

Жорий ҳисоблар бўйича барча операциялар йиғиндиси жорий операциялар балансини ташкил этади. Бизнинг мисолда у салбий (-87). Бу эса мамлакатда импорт операциялари натижасида хорижий валютага бўлган талаб унинг экспорт операциялари таъминлайдиган таклифдан ортиқ бўлишини англатади. Бошқача айтганда, ушбу ҳолда мамлакат тўлов баланси жорий операциялар бўйича камомадга эга.

Макроиқтисодий моделларда жорий операциялар баланси қолдиғи қуйидагича берилади:

$$X - M = X_n = Y - (C + I + G);$$

бу ерда: X - экспорт; M - импорт; X_n - соф экспорт;

$C + I + G$ - ЯИМнинг бир қисми (абсорбция)

Жорий операциялар балансида камомад бўлган шароитда, мамлакатнинг экспортдан олган даромадлари импортга қилган харажатларидан кам бўлади ва уни ташқаридан қарз олиш ҳисобига ёки мавжуд активларнинг бир қисмини хорижий инвесторларга сотиш орқали қоплаши мумкин. Бу операциялар соф хорижий активларнинг камайишига олиб келади.

Соф хорижий активлар (NFA) – бу, миллий резидентлар томонидан эгаллаб турилган хориж активлари ва хорижликлар эгалик қилган мамлакат активлари ўртасидаги фарқни билдиради.

Жорий операциялар балансида тақчиллик бўлмаган шароитда эса мамлакат хорижий валюталарни сарф қилишга нисбатан кўпроқ олиб келади.

Жорий операциялар ҳисоби баланси, одатда, тўлов балансининг маълумот берувчи қолдиғи деб қаралади. Чунки бу қолди билан бирга ички иқтисодий сиёсатни чекловчи ташқи иқтисодий омил ҳисобланиши билан бирга мамлакатнинг молиялаштиришга эҳтиёжини белгилайди. Жорий операциялар ҳисоби балансининг мусбат қолдиғи мамлакат бошқа давлатларга нисбатан нетто кредитор эканлигидан далолат беради, ва аксинча манфий қолдиғи (яъни жорий операциялар ҳисоби балансининг тақчиллиги) мамлакат товарлар ва хизматларнинг нетто-импорти учун тўловларни амалга оширишга ва трансферт тўловларини молиялаштиришга мажбур бўлган соф қарздорга айланганлигини англатади. Амалда жорий тўлов балансининг мусбат қолдиғига эга мамлакат миллий жамғармаларнинг бир қисмини капитални ички жамғаришга йўналтириш ўрнига мамлакат ташқарисига инвестициялайди.

Инвестициялаш ва кредитлаш билан боғлиқ операциялар тўлов балансининг кейинги бўлимида, яъни, капиталлар ҳаракати ҳисобида акс эттирилади.

Мамлакатда маълум бир вақтда моддий ва молиявий активларини сотиб олиш ва сотиш билан боғлиқ операцияларига капитал ҳаракати ҳисоби дейилади. Капитал ҳаракати ҳисоби балансида корхоналар, ер, уй-жойлар, қимматбаҳо қоғозлар, акциялар, хазина мажбуриятлари ва бошқа активларни олиш-сотиш билан боғлиқ капиталлар оқими акс эттирилади.

Капитал харажатлари ҳисобида активлар бўйича барча халқаро операциялар кўрсатилади.

Капитал ҳаракати баланси = Активларни сотишдан тушадиган барча тушумлар – Хорижий активларни сотиб олишга килинган харажатлар.

Хорижга активларни сотиш валюта захирасини кўпайтирса, сотиб олиш эса уни камайтиради. Шунинг учун капитал ҳаракати баланси барча операциялардан келадиган соф валюта тушумларини кўрсатади. Капитал ҳаракати ҳисобининг ижобий қолдиғи мамлакатда капитал кўпайишини билдирса, унинг салбий қолдиғи мамлакатда капитал камайишини билдиради.

Балансининг бу икки бўлими бир-бири билан тенглашиб боради.

Тўлов баланси қолдиғи = Жорий операциялар + Капитал ҳаракати баланси

Бироқ, амалда тўлов балансининг бу қисмида ҳам кўпинча камомад ёки ортиқчалик юзага келади.

Расмий захираларнинг қисқариши (+) камомад миқдорини ифодалайди, расмий захираларнинг ўсиши (-) эса тўлов балансининг мусбат қолдиғи миқдорини кўрсатади. Натижада унинг барча уч бўлими суммаси «0»ни ташкил этиши лозим. Бу эса хорижий валюта таклифини ва унга мамлакатда бўлган талаб тенглигини билдиради.

Капитал ҳаракати ва молия баланси қолдиғи жорий операциялар баланси ҳолатининг ойнадаги акси ҳисобланади, чунки реал ресурслар оқимини кўрсатади. Шунингдек жорий операциялар баланси ҳолати қисман «Соф хатолар ва четда қолдиришлар» моддасига тўғри келади.

Расмий ҳисоб китоблар баланси қолдиғи тўлов баланси умумий (якуний) қолдиғининг кенгроқ тарқалган номланиши бўлиб норезидентларнинг мамлакатга нисбатан ликвидли талабларнинг кўпайиши (камайиши) ёки хорижий ликвидли активлардаги мамлакат расмий заҳираларнинг кўпайишидан (камайишидан) далолат беради. Бу қолдиқ «Заҳира активлари» моддасидан бошқа барча моддаларни қамраб олади.

Тўлов балансининг таркибий қисмлари ўртасидаги боғлиқликлар

$$Y = C + I + G + X_n$$

$$Y - C - G = C + I + G + X_n - (C + G)$$

$$S_n = I + X_n$$

$$(I - S) + X_n = 0$$

(эгиловчан валюта курси режимида марказий банк аралашмаган шароитда), бу ерда: S_n – миллий жамғариш

$(I - S)$ – миқдори ички инвестицияларнинг ички жамғармалардан ортиқчалигини кўрсатади ва капитал ҳаракати ҳисоби қолдиғини билдиради.

Асосий макроиқтисодий айниятга кўра жорий операциялар ва капитал ҳаракати ҳисоблари бир-бирига тенглашади:

$$X-M = X_n = -(I-S) = S-I \quad \text{ички баланс}$$

Бу шуни билдирадики, тўлов балансининг жорий операциялар бўйча камомади капиталнинг соф оқиб келиши ҳисобига молиялаштирилади.

$$X_n < 0 \Leftrightarrow X-M < 0 \Leftrightarrow X < M;$$

$$I > S \Leftrightarrow I > S \Leftrightarrow \text{хориждан капитал киритилиши.}$$

Агарда инвестициялар (I) миллий жамғармалардан кўп бўлса ($I > S$), ортиқча инвестициялар хориждан олинadиган қарз ҳисобига молиялаштирилиши лозим. Бу қарзлар мамлакатга товар ва хизматларни экспорт қилишга нисбатан кўпроқ импорт қилинишини тaminлайди ($M > X$). Яъни, соф экспорт манфий қолдиққа ($X_n < 0$) эга бўлади. Мамлакат халқаро жараёнга қарздор бўлиб қатнашади.

Жорий операциялар мусбат қолдиққа эга бўлганда, ортиқча маблағлардан хорижга инвестиция қилишда ёки хориждан кўчмас мулк сотиб олишда фойдаланилади.

$$X_n > 0 \Leftrightarrow X-M > 0 \Leftrightarrow X > M;$$

$$I-S < 0 \Leftrightarrow I < S \Leftrightarrow \text{хорижга капитал чиқарилиши}$$

Тўлов баланси ҳолатига баҳо беришда савдо баланси қолдиғи, жорий операциялар баланси қолдиғи, капитал ҳаракати ва молия баланси қолдиғи ҳамда расмий ҳисоб китоблар баланси қолдиғи алоҳида таҳлил этилади.

Савдо баланси қолдиғи ўзгаришига баҳо беришда бу ўзгаришлар қайси омиллар таъсирида рўй берганлиги эътиборга олинади. Масалан, манфий қолдиқ экспортнинг қисқариши ҳисобига рўй берган бўлса, бу ҳолат миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлилиги пасайганлигидан далолат бериши ва негатив ҳодиса деб қаралиши мумкин. Лекин бу ҳолат мамлакатга тўғридан-тўғри инвестициялар оқими кўпайиши ҳисобига импортнинг ўсиши натижасида рўй берган бўлса миллий иқтисодиётнинг заифлашидан далолат деб қаралмайди.

Тўлов баланси мувозанатини таъминлаш учун жорий ҳисоблар ва капитал ҳаракати қолдиқлари бир-бирини айнан қоплаши зарур бўлади. Марказий Банк валюта интервенциясини амалга ошириш чорасини кўрмаса, ва расмий валюта заҳиралари миқдорини ўзгартирмаса тўлов баланси ҳисобларини валюта курсининг эркин тебраниши ҳисобига ўзаро тартибга солиш амалга оширилади.

Бундай шароитда капитал оқиб келиши сабабли миллий валютанинг қимматлашуви, капитал чиқиб кетиши сабабли эса унинг арзонлашуви рўй беради. Валюта курсининг эркин тебраниши тўлов балансининг жорий ва капитал ҳисобларини автоматик равишда мутаносиблаштириш механизми ҳисобланади.

Эркин тебранувчи валюта курси тарафдорлари таъкидлашича, тўлов балансининг ортиқчалиги ёки тақчиллиги бундай вазиятларда тез орада барҳам топади. Валюта курсларининг эркин ҳаракати тўлов балансининг ортиқчалиги ёки каммадини йўқотади..

Эркин тебранувчи валюта курслари тўлов балансини тенглаштиришда катта имкониятларга эга бўлсада, камчиликлардан холи эмас. Чунончи, бундай валюта биринчидан, савдонинг ноаниқлиги ва қисқаришига, иккинчидан, савдо шароитининг ёмонлашишига, учинчидан, беқарорликка ва бошқаларга олиб келади.

Ўтиш даври иқтисодиётида хорижий валютага спекулятив талаб ошиши Марказий Банкни қийин аҳволга солиб қўяди. Чунки расмий валюта захиралари бир вақтнинг ўзида ҳам тўлов баланси тақчиллигини ҳам ички спекулятив талабни қондириш учун етарли бўлмаслиги мумкин.

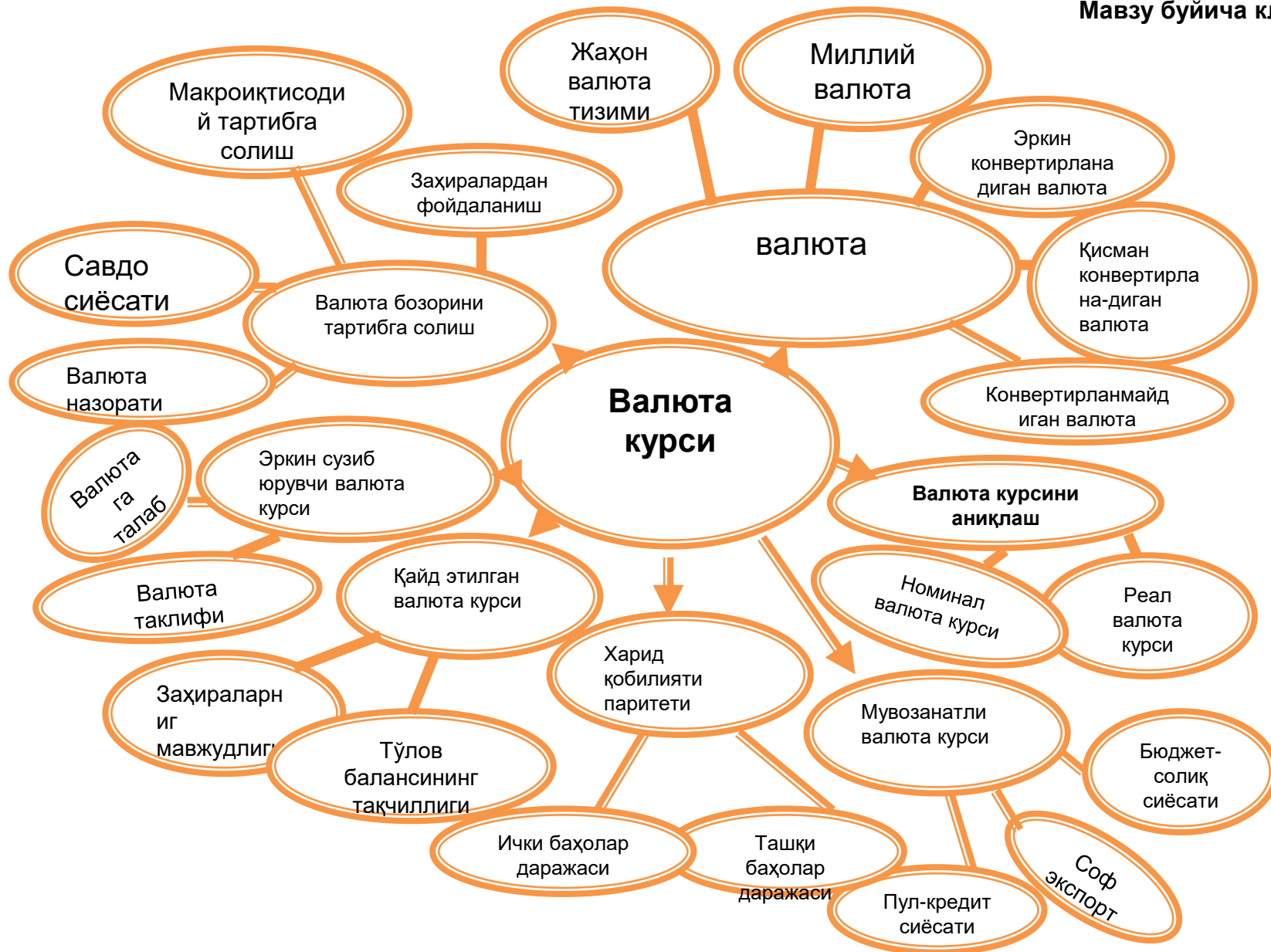
Валюта алмашинув курсини тартибга солиш бу вазиятдан чиқишнинг ягона йўлидир.

Қисқа истиқболда тўлов баланси қолдиғи жамғариш ва инвестициялар ҳажмларини белгиловчи омиллар (масалан бюджет солиқ сиёсати, фоиз ставкалари) таъсирида ўзгариши мумкин.

Агар мамлакатда рағбатлантирувчи фискал сиёсат юргизилса бу ҳол миллий жамғармаларнинг пасайишига олиб келади. Бу ўз навбатида жорий операциялар ҳисоби бўйича тақчилликка, капитал ҳаракат ҳисоби бўйича мусбат қолдиққа олиб келади.

Чекловчи фискал сиёсат миллий жамғармалар ҳажмларини оширади, бу ўз навбатида капитал ҳаракати ҳисоби бўйича тақчилликка, жорий операциялар ҳисоби бўйича мусбат қолдиққа олиб келади.

Жаҳон фоиз ставкаларининг ошиши капитал ҳаракати ҳисоби бўйича тақчилликка, жорий операциялар ҳисоби бўйича мусбат қолдиққа эришишга олиб келади. Жаҳон фоиз ставкаларининг пасайиши эса акс натижаларга олиб келади.

Халқаро валюта муносабатлари пулнинг халқаро тўлов жараёнига хизмат қилиши жараёнида вужудга келади. У ташқи савдо билан бирга пайдо бўлди ва ривожланишнинг ўзоқ йўлини босиб ўтди. Тарих давомида жаҳон пули ва халқаро ҳисоб-китоб шакллари ўзгарди. Бир вақтда валюта муносабатлари аҳамияти ўсди ва уларнинг нисбатан мустақил даражаси ошди. Товарлар, хизматлар, капиталлар ва ишчи кучи ҳаракати мамлакатдан мамлакатга кўчадиган пул массасалари оқими ёрдамида амалга ошади. Бу ҳаракатни тартибга солиш зарурлиги халқаро валюта тизими ва жаҳон валюта тизимларининг шаклланишига олиб келди.

Валюта – кенг маънода мамлакат пул бирлигини (масалан, сўм, доллар, евро, фунт-стерлинг ва ҳоказо) англатади. Қисқа маънода валюта атамаси чет давлатларнинг пул белгиси маъносида қўлланилади. Ҳар бир миллий бозор хусусий миллий валюта тизимига эга.

Миллий валюта тизими базасида жаҳон бозори ривожланиши натижасида таркиб топадиган ва давлатлараро келишувлар билан мустаҳкамланган халқаро валюта муносабатларини ташкил қилиш шакли бўлган жаҳон валюта тизими амал қилади.

Мамлакатлар ўртасида товар ва хизматлар оқими кўпайгани сари пул воситаларини айирбошлаши ҳам тобора ошиб боради, ўзаро ҳисоб-китоблардаги номутаносиблик муаммолари юзага келади. Буларнинг барчаси жаҳон валюта тизимининг барпо этилишига объектив шарт-шароитлар яратади. Унинг мақсади - мамлакатлар ўртасидаги барча турдаги битимларни амалга оширишни тартибга солишдан ва шунингдек, бу ишларни тезлаштиришдан иборат. Шундай қилиб, **жаҳон валюта тизими - бу, халқаро айирбошлашнинг барча шаклларига хизмат қилишга ва уларнинг самарали ривожланишини таъминлашга қаратилган мамлакатлар ўртасидаги валюта муносабатларининг йиғиндисидир.**

**Жаҳон валюта
tizими**

Халқаро битимларда фойдаланиладиган тўлов ва кредит воситаларини (олтин, энг ривожланган мамлакатларнинг миллий валюталари, халқаро пул бирликлари)

Валюта курсларини ўрнатиш ва сақлаб туриш механизмини

Валюта бозорининг ишлаш тартибини

Халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиб ва қоидаларини

Валюта ёрдамида тартибга солиш ва назорат қилиш тизимини

Валюта муносабатларини тартибга солиб турувчи ва жаҳон валюта тизимининг барқарор фаолиятини таъминловчи халқаро ташкилотлар тизими (Халқаро валюта фонди, Умумжаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки).

Ҳозирги замонда халқаро ҳисоб-китобларда ва кредитлашда асосан уч хил кўринишдаги пул воситалари ишлатилади:

Олтин, ҳозирда ўзининг асосий тўлов ва ҳисоб-китоб воситаси хусусиятини йўқотган бўлсада, аммо кўпчилик валюта захираларининг сезиларли қисмини ташкил этади ва муҳим ташқи савдо операцияларига хизмат қилиш ва кредитлашни кафолатлаш учун ишлатилади

Жаҳонда асосий ўрин тутувчи ривожланган мамлакат-ларнинг миллий валюталари (АҚШ доллари, ЕВРО, Инглиз фунт-стерленги, Япония иенаси ва бошқалар)

Халқаро пул бирликлари

Халқаро валюта ёки халқаро тўлов-ҳисоб ва кредитлаш воситаларига жавоб бериши керак бўлган талаб уларнинг конвертирлашуви ҳисобланади. **Валюта конвертирлашуви** деганда уни бошқа хорижий валюталарга алмашиш қобилияти тушинилади. Ҳозирги пайтда улар эркин конвертирланадиган, қисман конвертирланадиган ва конвертирланмайдиган валюталарга ажратилади.

Эркин конвертирланадиган валюта – бу, амалдаги курс бўйича ҳар қандай бошқа хорижий валюта эркин ва чекланмаган миқдорда айирбошланадиган валютадир. Бунга мисол қилиб АҚШ, Европа ҳамжамиятига аъзо мамлакатлар, Япониялар валюталарини киритиш мумкин.

Қисман конвертирланадиган валюта – бу, фақат баъзи хорижий валюталарга алмаштириладиган ва халқаро тўлов оборотини қисман қамраб оладиган миллий валютадир.

Конвертирланмайдиган валюта – бу, фақатгина ички тўловларга хизмат қиладиган ва хорижий валютага айирбошланмайдиган миллий валютадир.

Конвертирлашни **ички ва ташқи** конвертирлашга ҳам ажратиш мумкин. Ички конвертирлаш резидентларининг мамлакат ичкарасида хорижий валютани сотиб олиши, уни сақлаб туриши ва у билан айрим операцияларни олиб боришини имкониятини акс эттиради. Ташқи конвертирлашда хорижда тўловларни амалга оширишга ва молиявий активларни ушлаб туришга рухсат этилади. Валюталарни конвертирлаш кўпгина мамлакатлар олиб бораётган иқтисодий сиёсатларнинг муҳим мақсади ҳисобланади.

Валюта бозорини тартибга солиш усуллари

Захиралардан фойдаланиш. Валюта курсини мустаҳкамлашнинг кўпроқ қўлланиладиган усули - расмий захиралар билан бозорда манипуляция қилиш ҳисобланади. Ўз-ўзидан аниқки, валюта захиралари алоҳида мамлакатлар ихтиёридаги чет мамлакатлар валюталарининг захирасидир (Масалан, АҚШ доллари, ЕВРО ва ҳ.к.).

Савдо сиёсати. Валюта бозорига таъсир кўрсатишнинг бошқа тадбирларига савдо ва молиявий оқимлар устидан тўғридан-тўғри назорат қилишни киритиш мумкин. Масалан, АҚШ долларининг етишмаслиги шароитида валюта курсини тегишли даражада импортни чеклаш ҳисобига ушлаб туриш мумкин. Бошқа томондан мамлакат ҳукумати экспорт учун миллий ишлаб чиқарувчиларга субсидия бериб, шу орқали хорижий валюта таклифини кўпайтириши мумкин.

Валюта назорати. Бошқа муқобил вариант валюта назорати ҳисобланади. Валюта назорати шароитида ҳукумат миллий экспортёрлар олган барча тегишли чет эл валюталарини давлатга сотиш талаби билан уларнинг етишмаслиги муаммосини ҳал қилиши мумкин. Кейин, ҳукумат ўз навбатида чет эл валютасининг бу захирасини турли миллий импортёрлар ўртасида тақсимлайди. Шу йўл билан ҳукумат миллий импортни, миллий экспорт ҳисобидан олинган чет эл валютаси миқдорига чеклайди.

Ички макроиқтисодий тартибга солиш. Валюта курси барқарорлигини ушлаб туришнинг охириги воситаси ички солиқ ёки пул сиёсатидан шундай фойдаланиш ҳисобланадики, бунда тегишли чет эл валютасининг етишмаслиги бартараф қилинади. Масалан, чекловчи солиқ ва пул кредит сиёсати тадбирлари мамлакат миллий даромадини бошқа бир давлат миллий даромадига нисбатан пасайтиради.

Валюта курси – бу, бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакатлар пул бирлигида ифодаланган баҳосидир. Валюта курсини ўрнатиш котировкалаш деб аталади. У тўғри ва тескари котировкалашга ажратилади. Агар хорижий валюта бирлигининг баҳоси миллий валютада кўрсатилса, бунга тўғри котировкалаш деб аталади. Масалан, 1 АҚШ доллари 1632 сўмга, 1 Россия рубли 52,36 сўмга тенг ва ҳоказо. Тескари котировкалашда миллий валютанинг бир бирлигига тўғри келадиган хорижий валютанинг миқдори ўрнатилади. Масалан, 1 ўзбек сўми 0,000613 АҚШ долларига тўғри келади.

Талаб ва таклифга
асосан
аниқланадиган
эгиловчан ёки эркин
сўзиб юривчи
валюта курси
тизими.

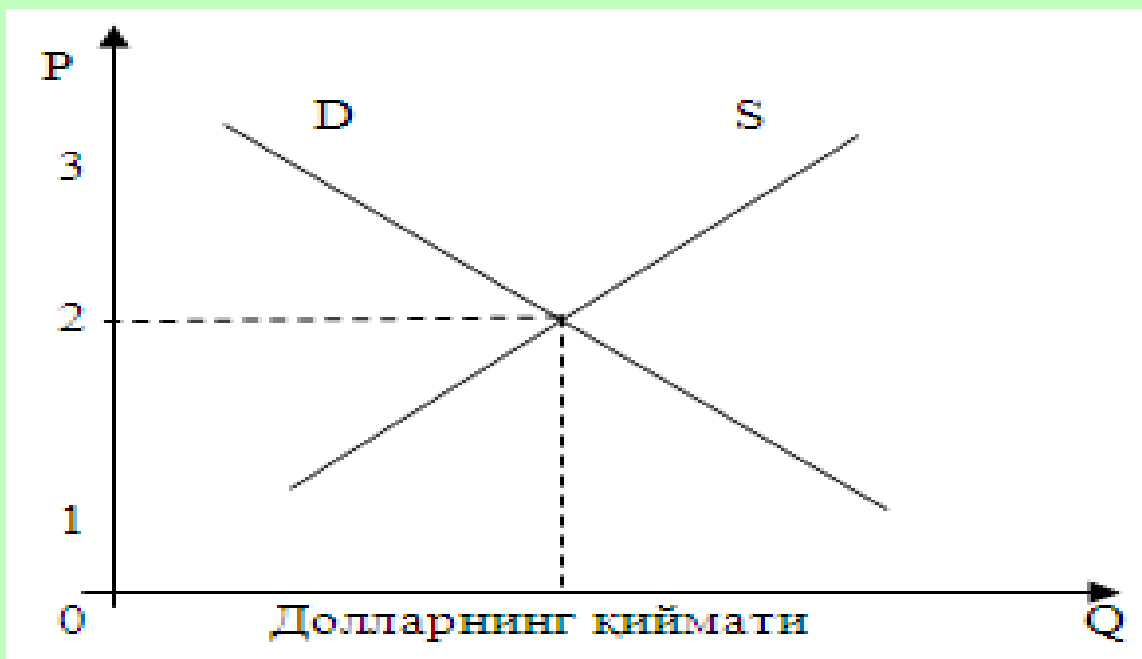
Валюта
курсларини
қабул
қилишнинг
бир-биридан
фарқ қилувчи
икки варианты
мавжуд.

Давлат аралашуви
асосида
аниқланадиган
қатъий белгиланган
валюта курси
тизими.

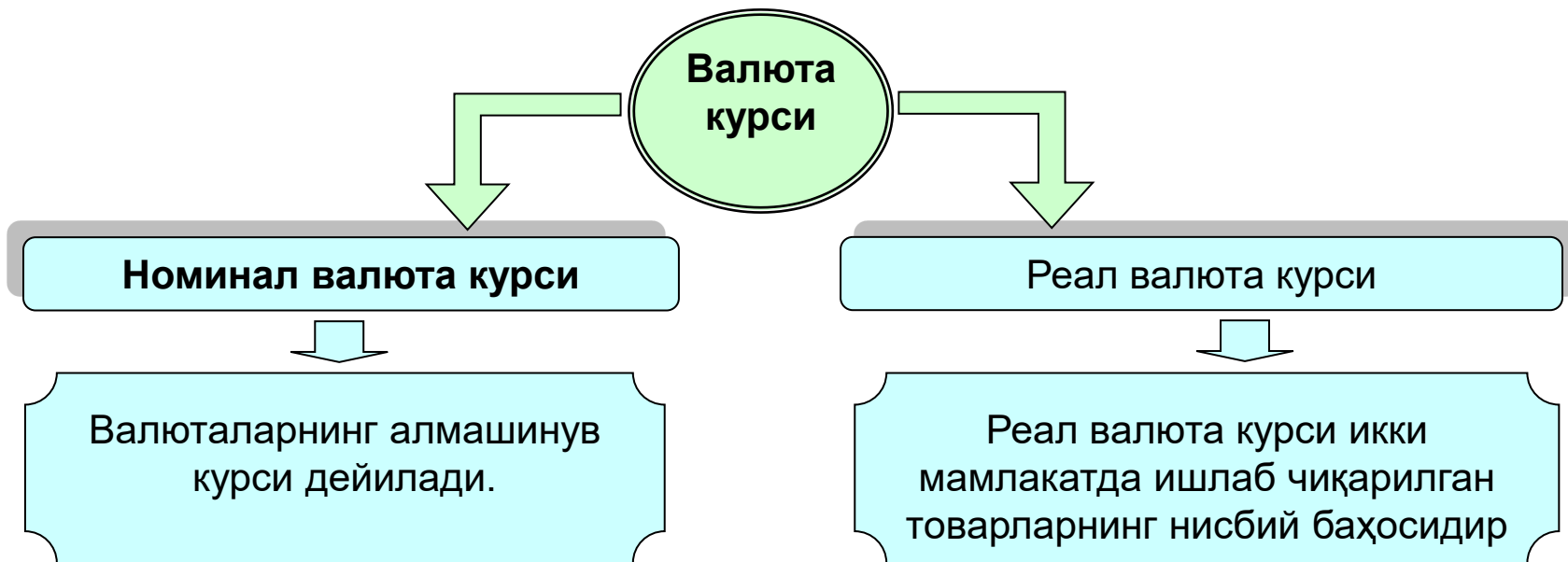
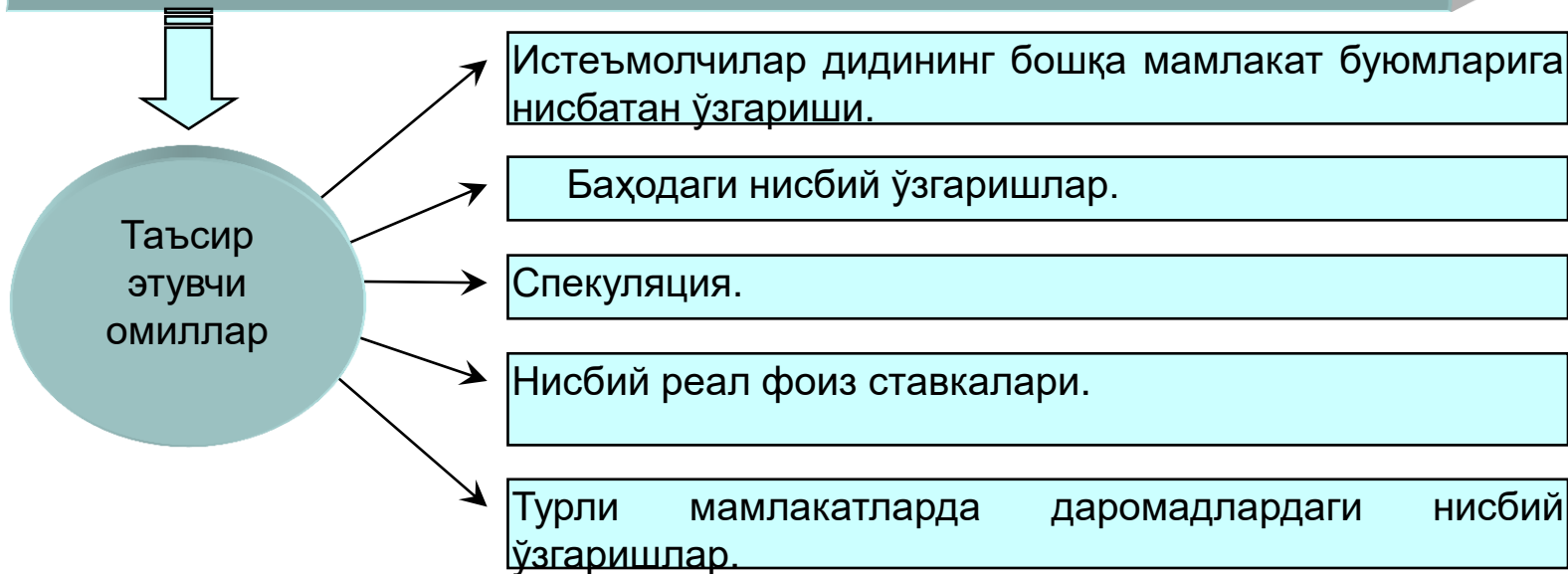
Эркин сузиб юривчи валюта курслари талаб ва таклиф асосида аниқланади. Масалан, бир ўзбек сўмининг АҚШ долларига алмашишини қараб чиқамиз. Миллий валюта курсининг пасайиши натижасида долларга талаб камаяди ва таклиф эса ошади (32-чизма).

32-чизма. Хорижий валюта бозори

Долларга бўлган талабнинг камайиши D тўғри чизигида берилган. Бу шуни кўрсатадики, агарда доллар ўзбекистонликлар учун арзон бўлса, америка товарлари ҳам улар учун арзон бўлади ва бу, ўз навбатида, уларнинг америка товарларига бўлган талабини оширади.

Валюта курсларининг ўзгаришига:

Реал валюта курси бир мамлакат товарлари бошқа мамлакат товарларига алмашиши мумкин бўлган нисбатни кўрсатади, шу туфайли у **савдо шароити** ҳам деб юритилади.

Номинал ва реал валюта курслари ўртасидаги нисбат қуйидаги кўринишга эга.

$$Er = En \cdot \frac{Pd}{Pt}$$

бу ерда : Er – реал валюта курси; En - номинал валюта курси ;

Pd – миллий валютада кўрсатилган ички баҳолар даражаси (индекси);

Pt – хорижий валютада кўрсатилган чет элдаги баҳолар даражаси (индекси).

Ҳар иккала мамлакатдаги баҳолар даражаси (индекси) бир хил базис йилга нисбатан берилган. Реал валюта курсининг кўтарилиши (пасайиши) бу мамлакат товарлари рақобатбардошлигининг пасайганлиги (ошганлиги) тўғрисида гувоҳлик беради.

Харид қобилияти паритети концепцияси нархларнинг тенглашуви назариясига асосланади. Яъни, бир хил товар турли жойларда ҳар хил нархларда сотилиши ўзоқ давом этмайди. Агарда, АҚШ долларига мамлакат ичида чет мамлакатларга нисбатан кўпроқ маҳсулот сотиб олиш мумкин бўлса, у ҳолда мамлакат ичкарасида сотиб олинган маҳсулотни четга сотиш орқали фойда олиш мумкин. Оқибатда фойда олиш мақсадида хорижга товар олиб чиқиш кўпаяди ва баҳолар тенлашишига сабаб бўлади.

Харид қобилияти паритети концепциясига кўра валюта курси доимо турли мамлакатларда баҳолар даражасининг ўзгариши натижасида келиб чиқадиган фарқни қоплаш учун зарур бўлган даражада ўзгаради. Яъни:

$$r = \frac{Pd}{Pt}$$

бу ерда: r — хорижий валютанинг миллий валютадаги баҳоси;

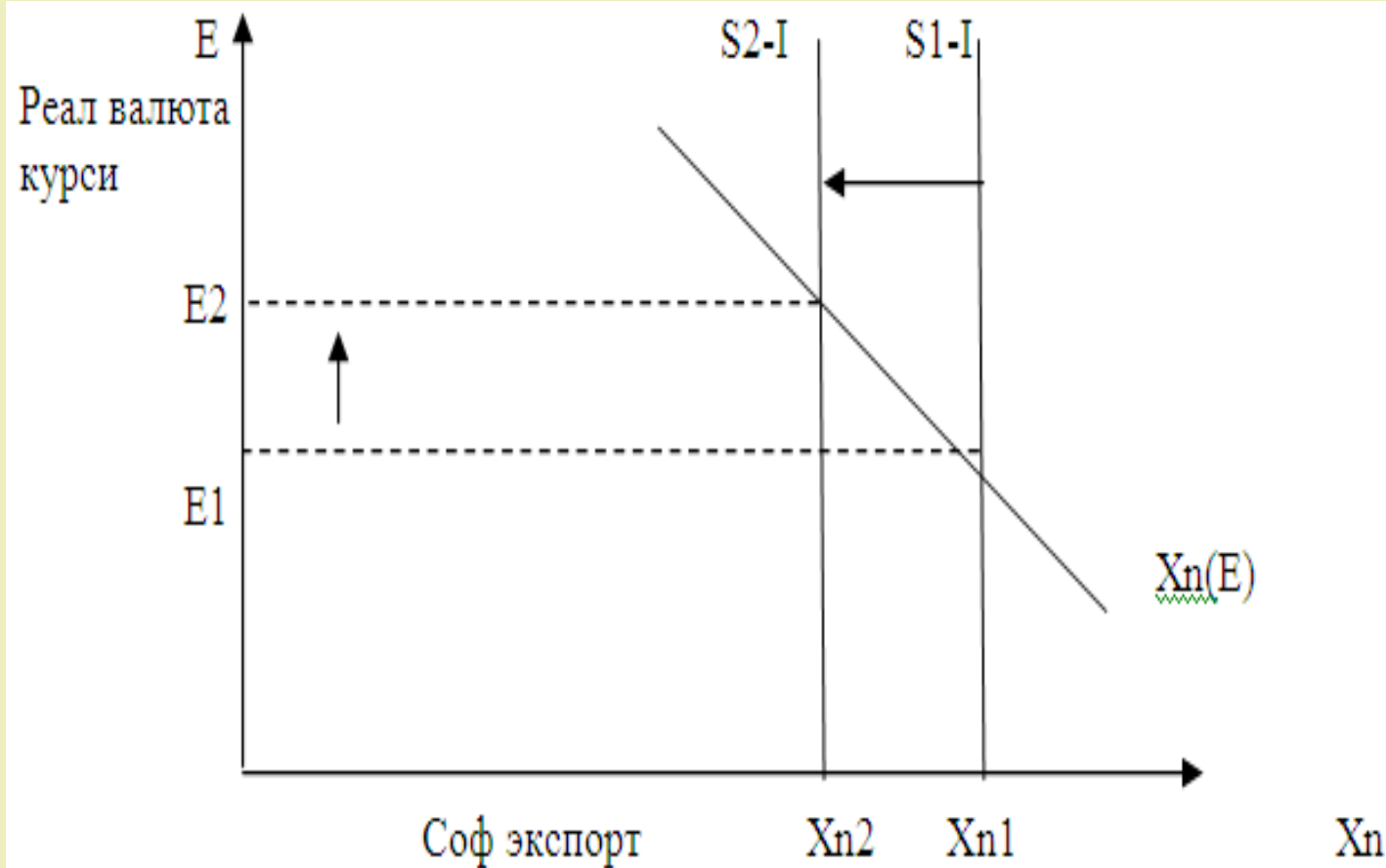
Pd — ички баҳолар даражаси; Pt — чет элдаги баҳолар даражаси.

Давлат харажатларининг ошиши (ёки солиқларнинг камайиши) миллий жамғармаларни камайтиради ва (S-I) эгри чизиқ чапга сурилади (34-чизма). Бу силжишлар хорижий инвестициялар учун миллий валюта таклифининг камайишини кўрсатади.

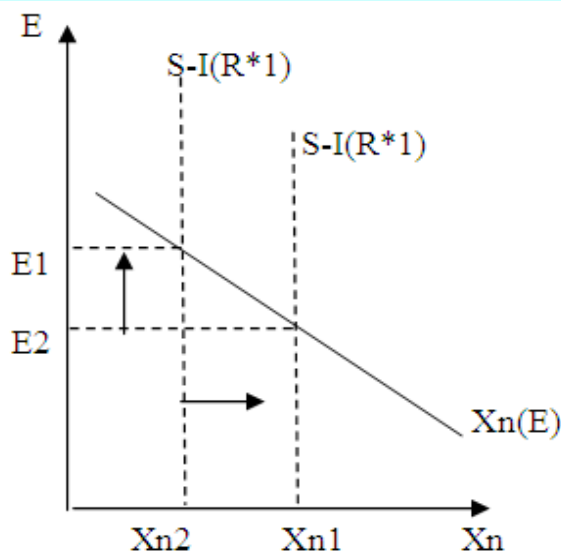
33- чизма. Реал алмаштириш курсидаги мувозанат

Валюта таклифининг қисқариши унинг реал алмаштириш курсини оширади. Натижада, миллий маҳсулотлар хорижликларникига нисбатан қимматлашади. Бу эса, ўз навбатида, экспортнинг қисқаришига ва импортнинг ошишига олиб келади. Оқибатда жорий операциялар ҳисобида тақчиллик пайдо бўлади. Агарда, солиқларнинг камайиши инвестицияларнинг ошишига олиб келса, миллий жамғармалар ҳажми ўзгармаса ҳам (S-I) эгри чизиғи яна чапга силжийди.

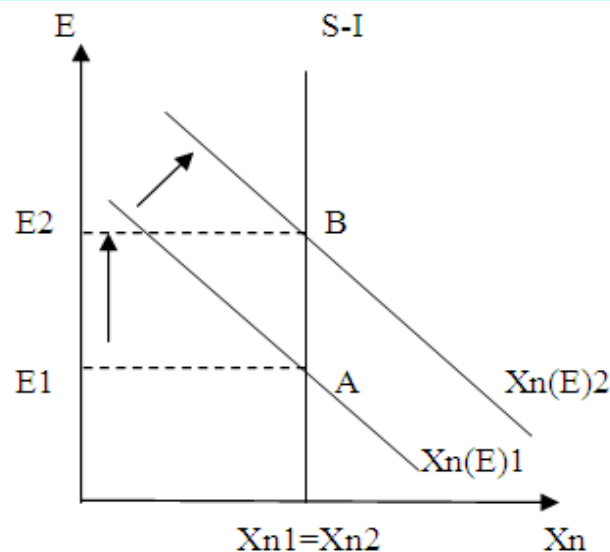

34-чизма. Валюта таклифидаги ўзгаришларнинг реал алмаштириш курсига таъсири

Чет мамлакатлардаги рағбатлантирувчи бюджет-солиқ сиёсати бу мамлакатлардаги жамғармалар даражасини камайишига олиб келади. Бу эса халқаро фоиз ставкасини оширади ва кичик очик иқтисодиётдаги инвестициялар даражасини камайтиради.

35-чизма. Бюджет - солиқ сиёсати-нинг реал алмаштириш курсларига таъсири

36-чизма. Импортдаги ўзгаришларнинг экспортга таъсири

Бундай вазиятларда хорижга сармоя қўйиш учун таклиф қилинаётган миллий валюта кўпаяди ва $(S-I)$ эгри чизиги ўнгга сурилади (35-чизма). Натижада мувозанатли реал алмаштириш курси пасаяди, миллий маҳсулотлар арзонлашади ва соф экспорт кўпаяди.

Импортга тариф ёки квоталар жорий қилиш сиёсати соф экспортнинг ошишига олиб келади ва бу ҳол графикда $X_n(E)1$ эгри чизигини $X_n(E)2$ ҳолатига силжиши сифатида намоён бўлади (36-чизма).

Натижада мувозанатли реал валюта курси ошади, миллий маҳсулотлар қимматлашади ва соф экспорт камади.

ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ

- мамлакат ишлаб чиқараётган товарлари ва хизматларининг маълум бир қисмини экспорт ва импорт қилишини;
- мамлакат жаҳон молия бозорларида кредит олиши ва кредит беришини англатади.

Кичик очик иқтисодиёт-катта бўлмаган мамлакат иқтисодиётидир. Кичик очик иқтисодиёт модели капитал ҳаракати счёти ва жорий операциялар счётини ўз ичига олади.

Катта очик иқтисодиёт-кўлами йириклиги сабабли фоиз ставкаси мамлакатнинг ичида рўй бераётган жараёнларнинг жиддий таъсирида шаклландиган иқтисодиётдир.

Ички мувозанат- инфляция жараёнлари мавжуд бўлмаган (ёки унинг барқарор паст даражасидаги) тўлиқ бандлик шароитида талаб ва таклифнинг баланслашганлигидир.

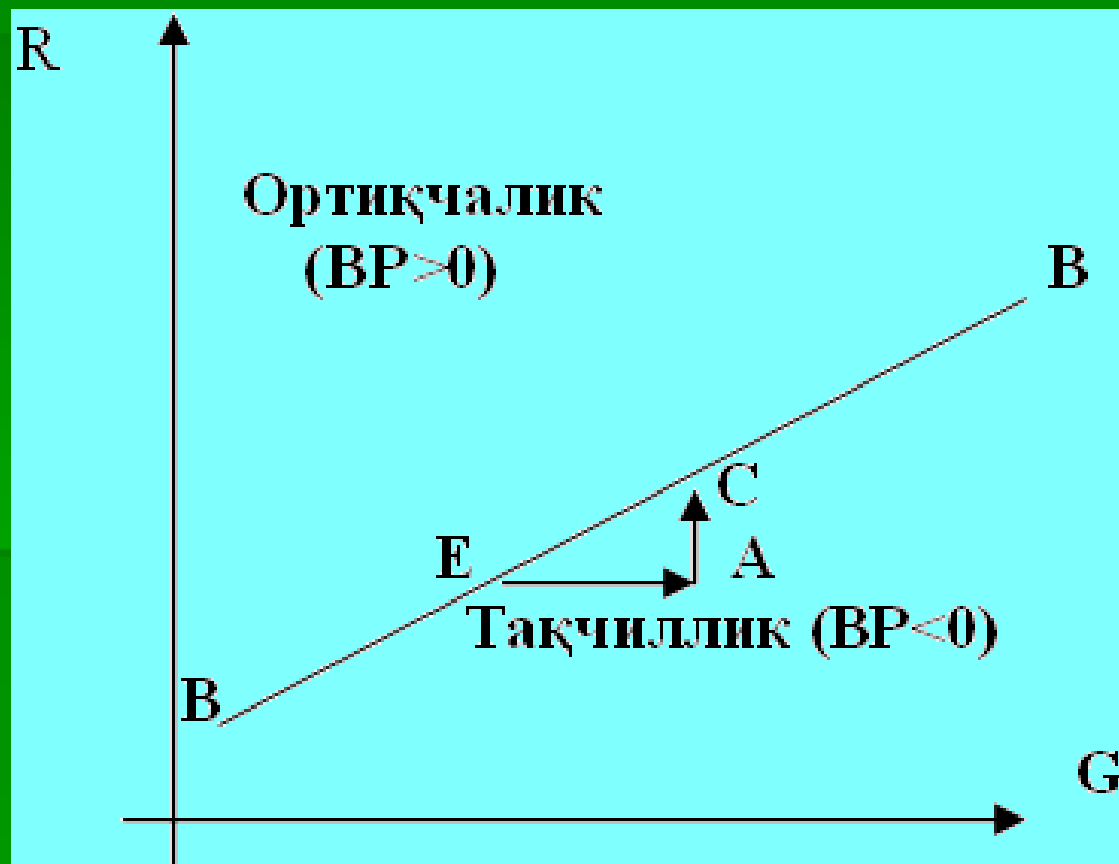
Қисқа муддатли даврда ички мувозанат муаммоси, биринчи навбатда, бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсати воситасида ялпи талабни тартибга солиш орқали таъминланади.

Ташқи мувозанат қайд қилинган, ёки сузиб юривчи валюта курси шароитида тўлов балансининг нолга тенг қолдиғини таъминлаб турилишни англатади. Алоҳида ҳолатларда бу муаммо икки ўзаро мустақил қисмга бўлинади:

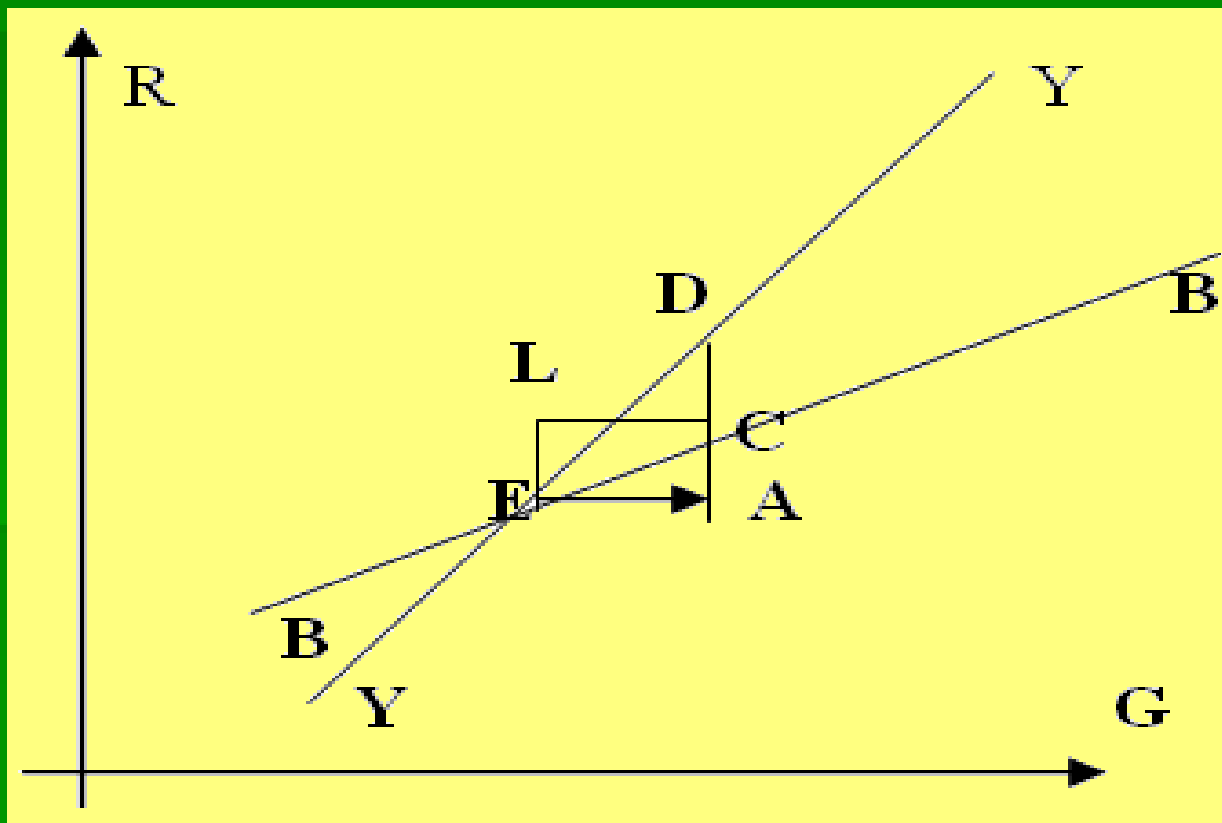
- а) жорий операциялар балансининг белгиланган ҳолатини таъминлаб туриш;
- б) валюта захираларининг аниқ белгиланган миқдорини сақлаб туриш.

Ташқи ва ички мувозанатни таъминлаб туриш усуллари бир хил: бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсати. Айрим ҳолларда мустақил усул сифатида алмашинув курси сиёсати ҳам ажратиб кўрсатилади.

Ташқи мувозанатга эришиш механизми

Ички мувозанатга эришиш механизми

Манделл-Флеминг модели

Бу моделга кўра иқтисодиётнинг амал қилиши валюталарнинг алмашинув курси тизимига боғлиқ.

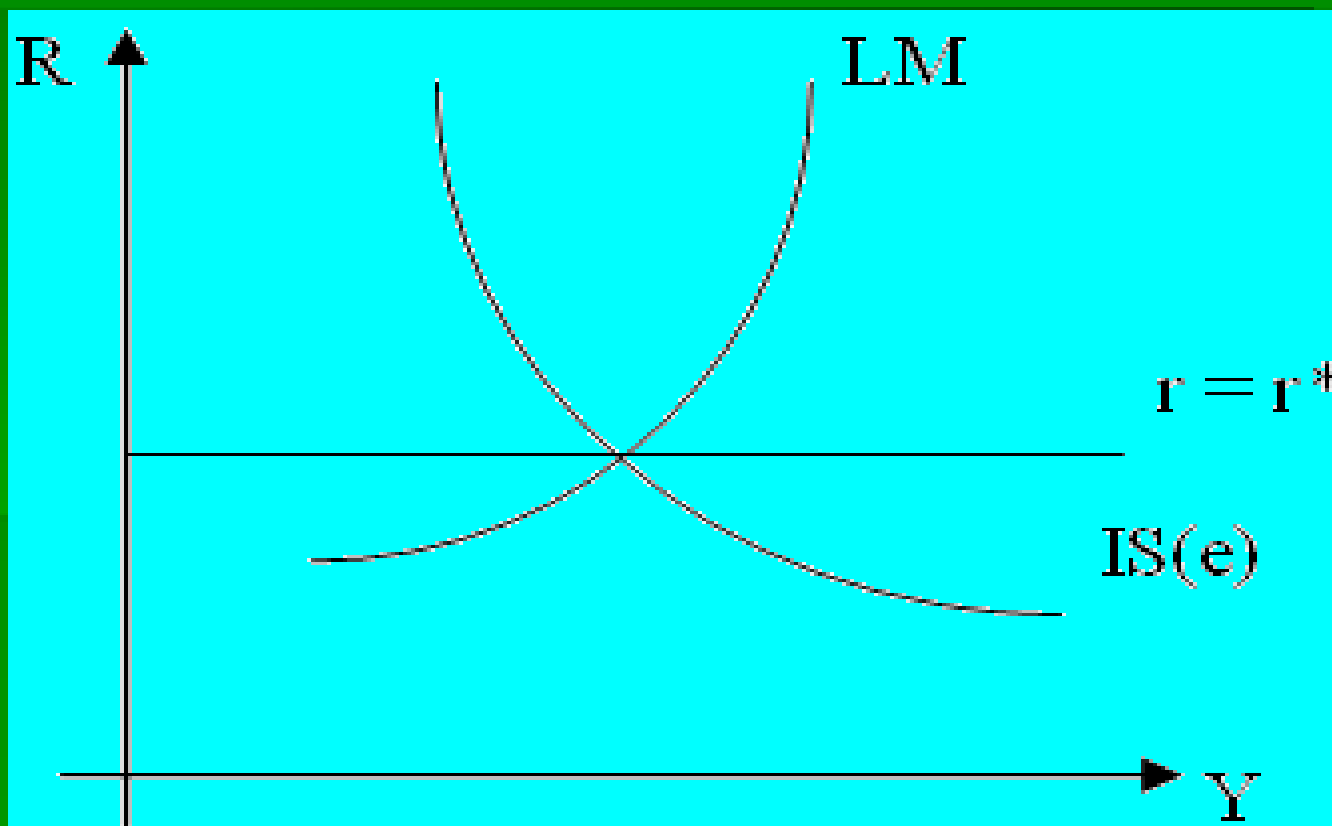
Манделл-Флеминг модели учта тенгламани ўз ичига олади:

$$Y + C(Y - T) + I(r) + G + X_n(e), IS;$$

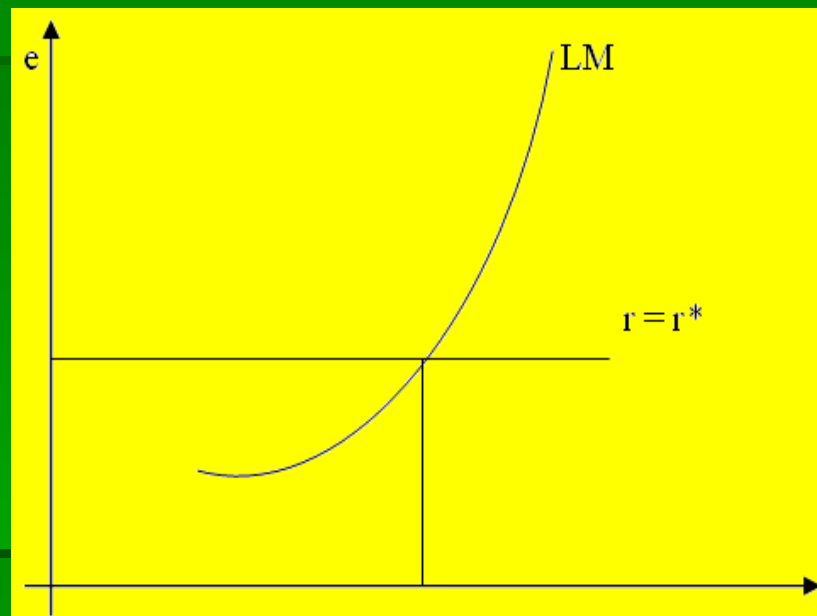
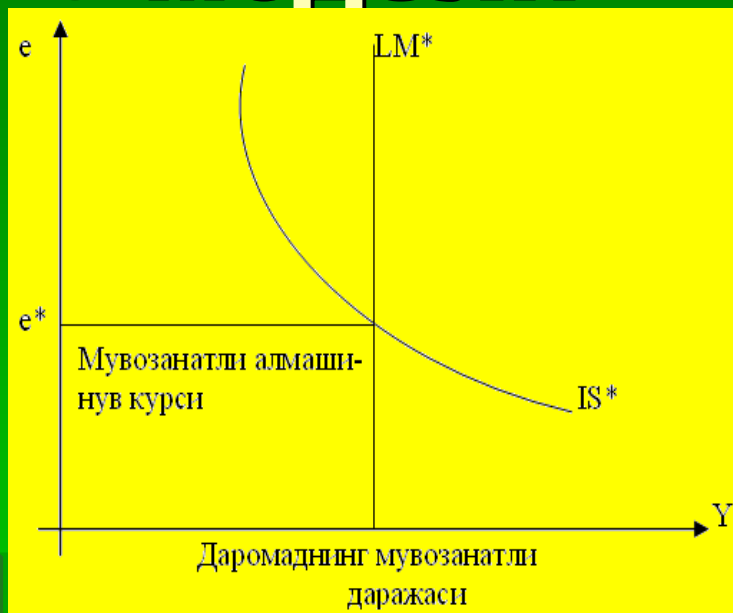
$$M/P = L(r, Y), LM;$$

$$r = r^*$$

Манделл-Флемингнинг Y - r модели

Манделл-Флемингнинг Y-e модели

Қайд этилган валюта курси шароитида пул-кредит ва фискал сиёсат

Қайд қилинган валюта курси шароитида монетар сиёсат кўпроқ ички баланс муаммоси билан алоқадор бўлади.

Пул таклифи ҳам ички, ҳам ташқи омилларга боғлиқ .

Ташқи балансни тиклаш, ўз навбатида валюта курсини сақлаб туриш зарурияти хорижий активларни сотиш ва сотиб олишни талаб қилади. Бу эса валюта резервларининг кўпайиши ёки камайишини келтириб чиқаради. Лекин, резервларни сотиш баробарида Марказий Банк муомаладаги пулнинг бир қисмини чиқариб олади. Резервларни сотиб олиш билан эса пул таклифи ҳажмини кўпайтиради.

Тўлов балансининг барқарор ижобий қолдиғи шароитида резервлар ҳажми шунчалик кўп бўлиши мумкинки, ички кредит нолга тенг бўлиб қолади. Бу эса амалда мумкин бўлмаган ҳолатдир (банклар ички кредитларни камайтирмаслиги, балки нобанк секторидан пул қарз олиши зарур бўлади).

Демак, ҳаттоки стериллаш ҳам пул массасини тўлов баланси таъсиридан ҳимоя қила олмайди. Бу эса пул-кредит сиёсатининг ички балансга таъсирини кескин чеклаб қўяди.

Қайд қилинган валюта курси шароитида бюджет-солиқ сиёсати пул-кредит сиёсатидан фарли равишда даромад даражасига, ўз навбатида ички мувозанатга муваффақиятли таъсир кўрсата олдади. Таъсир даражаси капиталнинг мобиллиги ўсиши билан ортиб боради.

Эркин сузиб юрүвчи валюта курси шароитида макроиқтисодий сиёсат

Сузиб юрүвчи валюта курси шароитидаги бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсати қайд қилинган валюта курси шароитидагига нисбатан мутлақо бошқача натижалар беради.

Бюджет-солиқ сиёсати савдо, демак, тўлов баланси учун пул-кредит сиёсатига нисбатан катта аҳамият касб этади. Айнан бюджет-солиқ сиёсатидан ташқи балансга эриш учун фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ички балансни таъминлашда эса пул-кредит сиёсатидан фойдаланиш биринчи планга чиқади.

Пул-кредит сиёсати ички даромадларга бевосита (пул таклифининг ўсиши орқали) ва билвосита (алмашинув курсининг пасайиши ҳамда экспортнинг ўсиши орқали) таъсир кўрсатади.

Капиталнинг оқиб кетишига ва ўз навбатида миллий валютанинг қадрсизланиши даражасига таъсир кўрсатгани учун ҳам капиталнинг мобиллиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Капиталнинг чиқиб кетиши ва валютанинг қадрсизланиши шароитида мамлакат маҳсулотларига талабнинг ўсиши унинг экспортига талабнинг ошиши ҳисобига рўй беради. Шу сабабли пул сиёсатининг ички балансга ижобий таъсири ўзига хос хусусиятга эга.

Капиталнинг паст мобилиги шароитида бюджет экспанцияси даромад орқали кўпроқ таъсир кўрсатади. Капиталнинг унча кўп бўлмаган миқдорда оқиб келиши савдо балансининг тақчиллигини қоплай олмайди ва оқибатда валюта курси пасаяди.

Миллий валютанинг арзонлашиши экспортнинг ўсиши учун қулай шароит яратади ва тўлов балансининг тақчиллигини бартараф қилиш имконини беради. Экспортнинг ортиши, шунингдек, бюджет экспанциясининг ички ишлаб чиқаришга ижобий таъсирини тўлдиради.

Сузиб юривчи валюта курси шароитида ички ишлаб чиқариш ҳажмига, шубҳасиз, капиталнинг мобиллиги қандай бўлишидан қатъий назар пул-кредит сиёсати ижобий таъсир кўрсатади.

